



Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

SIDEN SAXO

UDGIVET AF
STATENS ARKIVER

NR. 2, APRIL KVT.
20. ÅRG. 2003

Danskere i Den
Amerikanske Borgerkrig

Fra Svend Poulsen til
Gøngenhøvdingen

Pesten på Amager 1711

Tættere på
hverdagslivet





STATENS ARKIVER

SIDEN SAXO

Magasin for
dansk historie

Nr. 2
20. årgang 2003

Udgiver:
Syddansk Universitetsforlag

Ansvarshavende redaktører:
Ole Magnus Mølbak Andersen
Lars B. Struwe

Redaktionspanel:
Poul Olsen
Steen Ousager

Lay-out:
Anne Charlotte Mouret, UniSats

Tryk: Narayana Press

ISSN: 01 09 6028

Abonnement:
Tegnes ved henvendelse til
Syddansk Universitetsforlag,
Campusvej 55, 5230 Odense M,
Tlf. 6615 7999,
www.universitypress.dk

Gironr.: 8042020
Pris:
Årgang 2003 kr. 160. Løssalg pr. nr.
ved forsendelse kr. 60. Udlands-
abonnement årgang 2003: Kr. 200.

Distribution:
Avispostkontoret, til hvem flytning
meddeles.

Siden Saxo udkommer 4 gange
årligt.

Forside: »Udsigt over Jægerspris«.
Maleri af Jens Juel fra 1782.
Statens Museum for Kunst.

© Copyright:
Siden Saxo 2003

FRA FRED TIL KRIG

I 1800-tallet udvandrede en lang række danskere. Man kunne forestille sig, at disse flygtede fra uroen i midten af 1800-tallet og søgte til fredeligere lande. Imidlertid viser undersøgelser af dansk udvandring til USA, foretaget af Mads Findal Andreasen og Lisbeth Pedersen, at mange danske udvandrere meldte sig til soldatertjeneste i den amerikanske borgerkrig. I artiklen fremgår det, at god hyre, udsigten til jord og genvejen til social accept var blandt hovedårsagerne til, at danskerne frivilligt meldte sig til de barske kamphandlinger.

Gøngenhøvdingen kender de fleste enten som bog, film eller tv-serie. Kim Wagner har boret sig ned i historien bag Gøngenhøvdingen og fortæller, hvordan den historiske Svend Poulsen (Gønge) blev til folkesagn for så i begyndelsen af 1800-tallet at blive hovedperson i artikler og bøger af P. D. Faber. Carit Etlar arbejdede videre med historien, og hans romaner påvirker os den dag i dag – dette i så kraftig grad, at Kim Wagner kan påvise fejl – også i Statens Arkivers formidling af historien om Svend Gønges trofaste følgesvend, tateren Ib.

I 1710 og navnlig 1711 ramte den sidste pestepidemi Danmark. I artiklen *Pesten på Amager 1711* fremlægger Karl-Erik Frandsen rystende tal, der viser, at op mod halvdelen af indbyggerne i Tårnby og Store Magleby sogne i 1711 døde af pest. Fra de centrale myndigheders side vidste man godt, at karantæne og isolation var de eneste virksomme midler. Dette er nøjagtig den samme måde, hvorpå myndighederne i dag forsøger at bekæmpe SARS. I 1711 kunne det dog ikke forhindre katastrofen.

I sidste nummer lovede den ny redaktion, at der kun ville komme få ændringer i den redaktionelle linje. Et af de nye tiltag vil være frontforskningsartikler, hvor vi med jævne mellemrum vil bringe artikler, der fortæller noget om de nye tendenser inden for forskningen. Palle O. Christiansen fortæller i artiklen *Den nye kulturhistorie – Tættere på hverdagslivet* om, hvordan han har prøvet at forstå hverdagslivet på landet. I artiklen beskriver han arbejdet med bogen *Lykkemagerne – Gods og greve, forvalter og fæster i 1700-tallets verden*. Vi bringer et uddrag af bogen, hvor vi får beskrevet de ufatteligt ubehagelige forhold, mennesker i 1700-tallets bondegårde levede under. Vandet bogstaveligt talt drev ned af væggene, og Palle O. Christiansen har regnet sig frem til, at der om vinteren dagligt løb op til 15 liter vand ned af væggene. Det er en lidt anderledes artikel, som vi håber vil fænge læsernes interesse.

Bognyt giver gode idéer til sommerferielæsningen, og Spørgekassen giver vanen tro svar på nogle af læsernes mange spørgsmål. Til slut er der blot tilbage at ønske god læselyst og god sommerferie.

Ole Magnus Mølbak Andersen og Lars B. Struwe, redaktører.

Danskere i Den Amerikanske Borgerkrig <i>Af Lisbeth Pedersen & Mads F. Andreasen</i>	4
Fra Svend Poulsen til Gøngenhøvdingen <i>Af Kim A. Wagner</i>	14
Pesten på Amager 1711 <i>Af Karl-Erik Frandsen</i>	22
Tættere på hverdagslivet <i>Af Palle Ove Christiansen</i>	30
Bognyt & Spørgekassen	40



Danskere i
Den Amerikanske
Borgerkrig
side 4



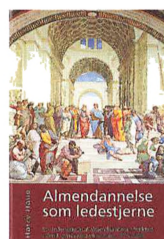
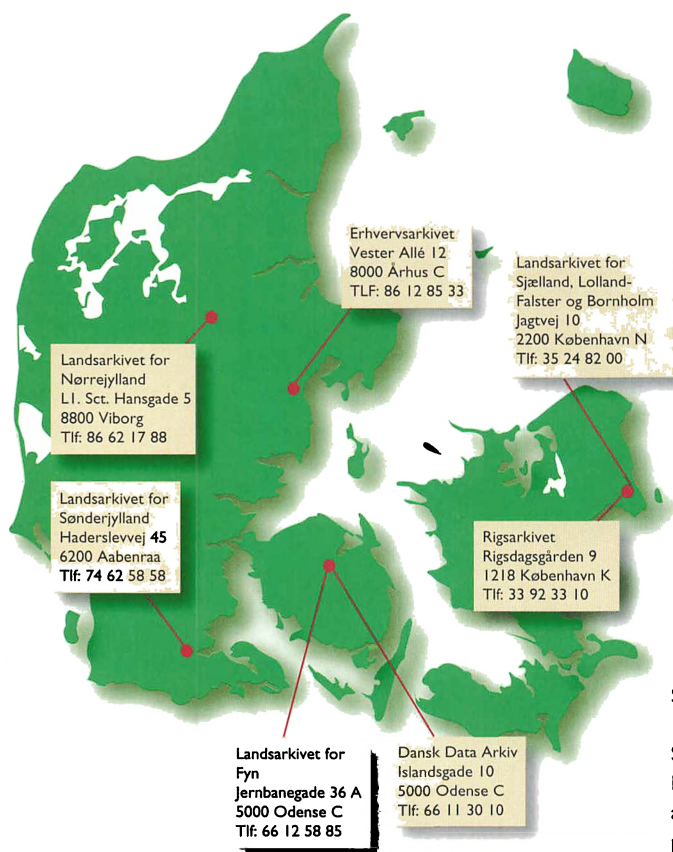
Fra Svend Poulsen til
Gøngenhøvdingen
side 14



Pesten
på Amager 1711
side 22



Den nye kulturhistorie
Tættere på
hverdagslivet
side 30



Bognyt
& Spørgekassen
side 40

Siden Saxo udgives af Statens Arkiver.

Statens Arkiver består af Rigsarkivet, fire landsarkiver, Erhvervsarkivet og Dansk Data Arkiv. I Statens Arkiver opbevares de statslige myndigheders arkiver, godsarkiver, mange kommunearkiver samt et stort antal private person-, institutions- og erhvervsarkiver.

Danskere i
Den Amerikanske
Borgerkrig



For danske indvandrere kunne deltagelse i Den Amerikanske Borgerkrig 1861-65 betyde en hurtig social opstigning, men for mange blev den til et blodigt og smertefuldt endeligt. Rædslerne var enorme i en krig, hvor mere end 600.000 soldater døde enten på slagmarken eller af sult og sygdomme. I det følgende fortælles historien ud fra de danske deltageres oplevelser.



Kort over det østlige USA. Borgerkrigen foregik mange steder i denne del af USA. Her er kun angivet de vigtigste af de lokaliteter, som er nævnt i artiklen.

Tegning: Bendt Nielsens Tegnestue

Soldater fra nordstaterne forsøgte under heftig beskydning ved floden Mississippi at indtage Vicksburg i foråret 1863.

Det vil formentlig overraske de fleste at erfare, at forholdsvis mange danskere deltog i Den Amerikanske Borgerkrig. Det danske kontingent soldater i krigen var temmelig stort målt i forhold til antallet af immigranter fra landet. En lille gruppe danskere var indrulleret i sydstaternes rækker, men langt de fleste kæmpede i nordstatshærens regimenter, ikke mindst fordi New York på det tidspunkt var blevet den mest benyttede port til den amerikanske drøm, og vejene herfra førte naturligt til de mindre befolkede nordlige og midtvestlige, slafefrie stater. Breve, avisomtaler, erindringer og oplysninger fra militære arkiver skildrer på forskellig vis danskernes oplevelser af borgerkrigens rædsler.

Et spændende og illustrativt omdrejningspunkt for en fortælling om danskernes skæbner i denne krig er det blodige nytårsslag, som nord- og sydstaterne udkæmpede fra den 31. december 1862 til den 2. januar 1863 ved Stones River nær byen Murfreesboro i staten Tennessee. Om end nordstaternes sejr i dette slag for 140 år siden militært set kan diskuteres, så var dens politiske rækkevidde stor. Præsident Lincolns administration fik nemlig en hårdt tiltrængt håndsrækning i propagandaøjemed på et tidspunkt, hvor præsidentens politik ellers var undermineret i den offentlige opinion. Sejren blev også udnyttet diplomatisk. England valgte således ikke at anerkende sydstaterne som selvstændig nation. Havde de gjort det, ville Frankrig sandsynligvis være fulgt trop og ville dermed have givet England mulighed for at intervenere i krigen i sydstaternes favor.

Danskere i borgerkrigen

Udvandringen fra Danmark til USA var i årtiet op til borgerkrigens begyndelse endnu ret begrænset og foregik fortrinsvis fra Langeland, Møn, Lolland, Sjælland og Fyn. På Sjælland lod især befolkningen i Holbæk Amt sig lokke til USA i udtalt protest over de ringe forhold, som dengang blev stillet dem i udsigt som dageljere



og arbejdsmænd i den del af landet, jf. Siden Saxo nr. 2, 2000. Hvad immigranterne ikke vidste var, at de tog over til et land, der var i strid med sig selv. Nord og syd i deres nye hjemland var nemlig adskilt af klima, moral, religion, økonomi og basalt forskellige livsopfattelser og æresbegreber. Slaveriet var og blev dog roden til denne strid. Slaveri var efter nordstaternes opfattelse ukristent, umoralsk og frem for alt i strid med det republikanske princip om lighed og personlig frihed, som var selve nationens fundament. For sydstaterne var slaveriet til gengæld forudsætningen for, at man kunne opretholde produktionen af bomuld og fastholde positionen som eneproducent af de værdifulde hvide fibre i både Nordamerika og Europa. Bruddet mellem nord og syd kom, da republikaneren Abraham Lincoln vandt præsidentvalget i 1860 stort set uden stemmer fra syd, og 11 sydstater rev sig i protest løs af unionen og dannede deres egen sammenslutning af stater: The Confederate States of America. Flertallet af befolkningen og politikerne i nord fandt, at denne opløsning ville give en hvilken som helst minoritet ret til at opløse en regering efter forgodtbefindende, så da sydstaterne den 12. april 1861 angreb forbundsregeringens garnison på Fort Sumter i Charlestonbugten i sydstaten South Carolina, blev det også et angreb på den nationale enhed og startskuddet til den fire år lange borgerkrig.

Slavedebatten fyldte meget i aviserne i nord i årene frem til borgerkrigen. Således også i den lokale avis *The Independent* i byen Greenville i Michigan. Her havde en lille gruppe danskere fra Halleby Ore i Vestsjælland, med Christian Jensen og

21. Michigan Infantry Regiment i en rolig stund i september 1862. Billedet er taget på et tidspunkt, hvor Christian Jensen var indrulleret, og han kan være afbilledet blandt soldaterne. Det er dog ikke lykkedes at få ham identificeret.

Foto: Library of Congress





Stones River. Her blev nytårsslaget afgjort 2. januar 1863. Sydstatsgeneralen Bragg forsøgte et angreb over floden, men hans styrker blev slået tilbage med store tab takket være et kraftigt modangreb samt heftig og vedvarende artilleriild fra nordstaternes stillinger på flodens vestlige bred. Den lokale tradition siger, at floden blev rød af blod den dag.

Foto: Mads Findal Andreasen



»The slaughter pen«. Itubrudte kanoner mellem cedertræer og kalkstensklipper illustrerer det sted ved Murfreesboro, hvor Brigadegeneral Philip Sheridans tropper den 31. december gav sydstaterne så hårdnakket modstand, at de trak tropperne tilbage for den dag. Det var i dette område, at Christian Jensen blev skudt.

Foto: Lisbeth Pedersen



August Rasmussen i spidsen, i årene 1853–1857 lagt grunden til en dansk koloni. August Rasmussen beskrev i 1904 det politiske klima i de første år således:

»I disse prøvende Dage var der en dyb Tænkning i Amerika. Mænd af Forstand i politisk Henseende profeterede Krig mellem Syd- og Nordstaterne. Der stod sorte Skyer paa den sydlige Horisont, og der begyndte en svær Torden i Charleston. Fort Sumter var, hvor Rebellerne begyndte deres Kanonade«.

»Kanonernes Torden og Kuglernes Hvinen«

Det var primært udsigten til en god hyre, jord og en genvej til social accept, der lokkede mange immigranter i nordstaterne, herunder også danske mænd, til at melde sig til amerikansk militærtjeneste, da borgerkrigen brød ud. Om de også, fordi mange havde været arbejdsmænd og daglejere for en ringe løn i Danmark, eksplicit havde taget stilling mod slaveriets politiske og sociale aspekter, får stå hen i det uvisse. Mange slap fra krigens rædsler med livet i behold, nogle helt uskadede, mens andre blev såret og mærket for livet. Christian Jensen fra Halleby Ore betalte den højeste pris: Han faldt tidligt om morgenen den 31. december 1862 i slaget ved Murfreesboro. Han efterlod en ung kone, der var indianer og analfabet, samt fire små børn i hjemmet i den lille flække Gowen nær byen Greenville i Michigan. Christian havde som så mange andre danske soldater, der deltog i borgerkrigen, haft krigserfaringer fra den 1. slesvigske krig (1848–50) med i bagagen. Christian Jensen selv havde været blandt de danske soldater, som den 6. juli 1849 gjorde et sejrrikt udfald mod de slesvig-holstenske tropper, der belejrede Fredericia. Han slap ud af denne krig uden en skramme og anså sig derefter for usårlig, men skæbnen ville det anderledes. I Amerika meldte han sig i august 1862 som frivillig til tre års tjeneste i nordstatshæren, blev indrulleret i Company F, 21. Michigan Infantry Regiment, mønstrede den 3. september og var allerede i juledagene på march fra Nashville mod Murfreesboro, hvor sydstatshæren havde opslået vinterkvarter. Netop i de dage slog vejret om fra lunt solskinsvejr til kulde, tåge, regn og blæst. Nordstaternes hærheder tog opstilling nogle kilometer nordvest for byen i et lavt, klippefyldt og skovklædt område, der var gennemskåret af floden Stones River.

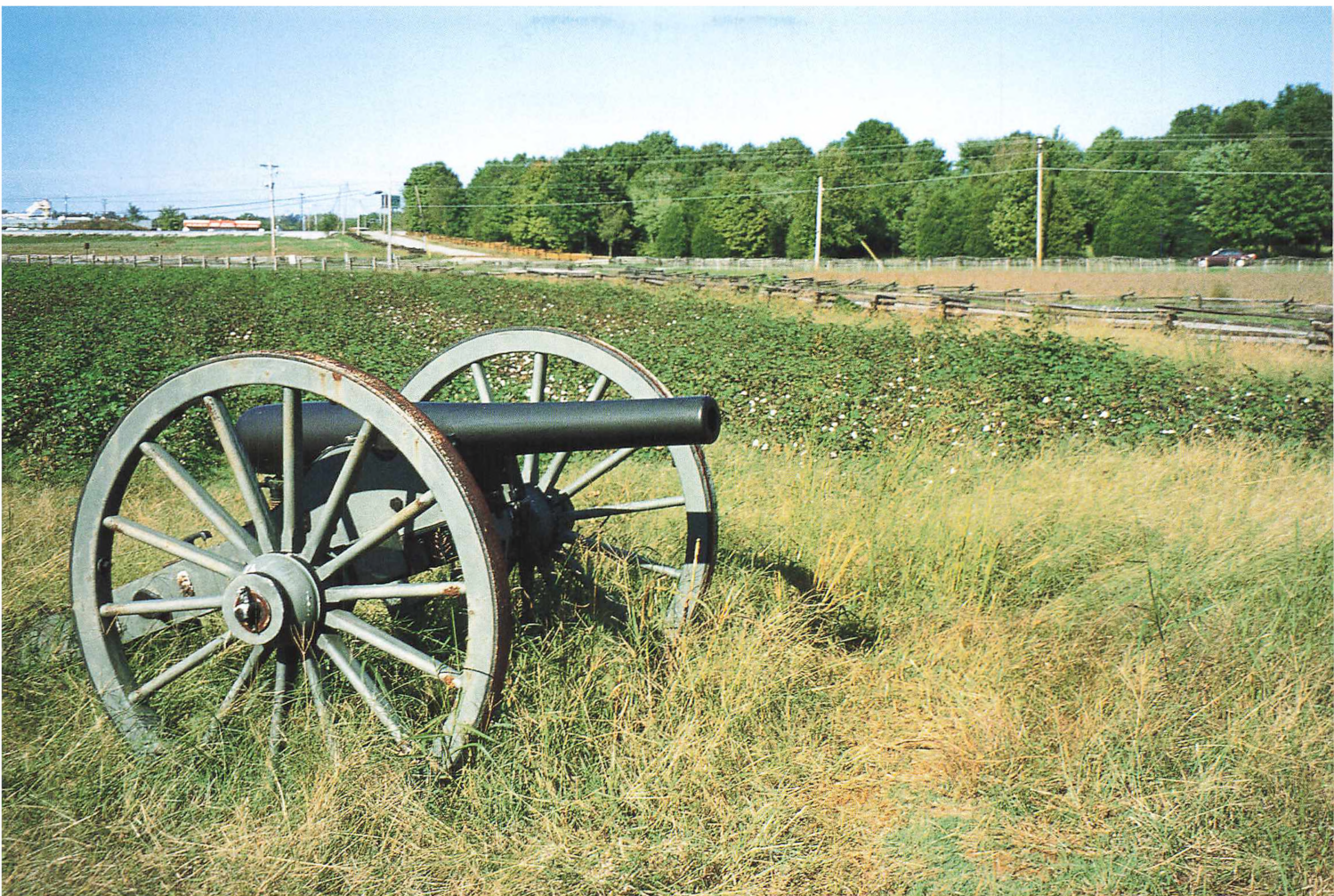
Christian Jensen var placeret på hærens højre flanke, og det blev hans skæbne. Officererne på begge sider i borgerkrigen var ofte uddannet på de samme militærakademier og efter de samme militære principper og lærebøger. Ved Murfreesboro gav dette sig udslag i, at både nordstatshærens øverstkommanderende, General Rosecrans og sydstatshærens ditto, General Bragg, lagde samme taktik. De koncentrerede slagkraften på egne venstre flanker, der forventeligt ville komme til at stå over for modpartens svagere højre flanker. Det var derfor afgørende, hvem der slog først. Ved Murfreesboro var det sydstatshæren, der åbnede ballet den 31. december kl. 6.22 om morgenen, og de overrumplede nordstatshærens svage højre side, netop hvor Christian Jensen befandt sig. Natten forinden havde den unge brigadegeneral Joshua Sill forgæves over for sin hærledelse flere gange påpeget, at sydstatshæren forberedte et angreb netop mod Sill og hans mænd. De fik imidlertid ingen forstærkninger, og inden for få timer blev nordstatshærens højre fløj revet fuldstændig op og presset flere kilometer tilbage. Nordstatshæren reddede sig den dag kun takket være bedre og kraftigere artilleri, men da var både Joshua Sill, Christian Jensen og med dem mange andre faldet tidligt om morgenen.

Jens Andersens beretning om slaget ved Murfreesboro

Jens Andersen, der var født i 1839 i Maglebjerghuse i Kundby sogn, Holbæk Amt og emigreret til USA i begyndelsen af 1850'erne, har givet en gribende øjenvidneskildring af det blodige slag. Han gjorde sammen med en del nordmænd og danskere tjeneste i det 15. Wisconsin Regiment og skrev således til en ven: »I Camp ved Murfreesboro, Ten, 1st Marts 1863.

Gode Ven, Niels Olsen: – Dit Brev af 10de Januar modtog jeg den 25de f. M. tilligemed det, Du skrev i Februar. Det glæder mig, at jeg ser af dine Breve, at Du er frisk og sund og finder Dig vel tilfreds i din Stilling. Hvad mig angaar, da er jeg Gud være lovet, frisk og sund og har mine Lemmer ved Velmagt endnu, endskøndt der er saa mangen Fare, der har truet mig, men Gud har stedse bevaret mig indtil denne Stund. Jeg ser af dine Skrivelser, at Du gaar til Skole, og jeg ved at det vil gavne Dig i Tiden, og tillige venter jeg, at Du morer Dig Godt med Pigerne, som Du gaar i Skole tilligemed. Af dit Brev af 20de Febr. ser jeg, at Du har haft Efterretning om vores Bataille 2den Juledag. Det var kun en Forsmag på Nytaarsfesten, og vi slap da også vel derfra med en erobret Kanon som vores Regiment tog ved et Bajonetanfald. I de næste Dage trak Fjenden bestandig tilbage. Om Aftenen den 29de December var vi Murfreesboro paa 6 Mil nær og Fjendens Forposter paa 1 Mil nær. Det blev os forbudt at gøre Ild paa om Natten paa Grund af Fjendens umiddelbare Nærhed, og regne gjorde det hele Natten. Der var altsaa ikke andet at gøre end at kaste os ned paa Jorden og spise en Cracker og drikke koldt Vand til, og efter dette tarvelige Maaltid skulde vi til at tænke paa Nattero. Vi tog vore Tæpper frem, hvem der havde nogen, men paa Grund af Regnen og det kolde Vejr blev der ikke nogen søvn.

Om Morgenen i Dagningen var vi alle oppe og saa efter Fjenden. Da Klokken var otte, klarede det i Vejret, og vi rykkede frem i Slagorden. Terrænet var lavt og sumpet, begroet af tyk Cedarskov og gennemskaaret af Stone River. Vores Linie havde ondt ved at bane sig Vej gennem den tætte Skov. Efter at vi var rykket frem et Par Mil, stødte vi paa Fjendens Forposter som dog efterhaanden trak sig tilbage. Vort Regiment og 21de Illinois var i Spidsen for vor Brigade og fulgte lige efter Blænkerkedden [skarpskytter i forreste linje, som skal skyde modstandernes befalingsmænd, forf. anm.]. Klokken 3 om Eftermiddagen blev vi pludselig standset af en stor fjendtlig Styrke, der aabnede en morderisk Ild paa os fra to Batterier og Tusinder af Musketter. Vi blev strax ordret tilbage bag et Fence, hvor vi forblev til Mørket faldt paa, da vi trak os tilbage til Reserven, hvor vi laa om Natten med Geværer i Armen og havde nær frosset ihjel, men desto varmere fik vi det næste Dag [den 31. december, forf. anm.]; saa snart det begyndte at dages, hørte vi en Fyring paa vor højre Fløj, hvor Johnsons Division var poseret. Og paa Skydningen kunde man høre, at de blev drevne tilbage, og det varede da heller ikke længe førend vi følte Følgerne heraf. Vi blev angrebne i Fronten af en tredobbelt Linie, og paa samme Tid flankerede de os paa begge Sider, saa vi blev beskudt fra 3 Sider; dette var ikke til at udholde, vi maatte derfra, og alle begav sig paa Flugt, det vil sige: alle de som flygte kunde; thi mange laa allerede og svømmede i deres Blod og endnu mange flere maatte bide i Græsset den Dag. Vores Oberst-Løjtnant tilligemed saa mangen anden brav Officier og kæk Soldat faldt her. Jeg tror ikke, at Du kan forestille Dig, hvor frygtelig denne Dag var for os Deltagere, og ikke heller kan jeg beskrive det. Det var lige som alle Elementerne var kommen i oprør: Ild, Røg, Kanonernes Torden, Bombernes Sprængning, Kuglernes Hvinen og de Saaredes Skrig forenede sig for at gøre Dagen frygtelig. Sluttet den 20de Marts paa Grund af at jeg har været syg, men er nu for saa vidt rask igen«
Jens Andersen overlevede krigen og endte som farmer i Nebraska.



Bomuldsmark ved Murfreesboro. Bomuld, som ses bag kanonen, var en vital del af sydstaternes økonomi i 1800-tallet, også for staten Tennessee. Bomulden blev som regel høstet i oktober. Noget forblev dog på buskene vinteren over, og det plukkede soldaterne under kampene og stoppede i ørerne som værn mod den konstante larm fra kamptummelen under slaget ved Stones River. I baggrunden er opstillet et markhegn (fence), som det Jens Andersen omtaler i sit brev.

Foto: Mads Findal Andreassen



Det var alene hårdnakket modstand kombineret med udmattelse hos sydstatshæren, der førte til nordstaternes sejr den 2. januar 1863. Sydstaternes General Bragg troede fejlagtigt, at nordstatshæren havde fået tilført friske tropper, og han trak sin hær tilbage i et mareridt af lidelser. Det regnede nådesløst, temperaturen var nær frysepunktet og rationerne små. Men værst af alt: Bragg havde ikke et klart defineret mål, og officererne var i kraftig opposition til deres general. Til gengæld havde nordstaternes tab været så store, at General Rosecrans opgav forfølgelsen. Først den 5. januar indtog de Murfreesboro og byggede her Fort Rosecrans lige uden for byen. Det var her, Jens Andersen fra Kundby skrev sit brev (se boks).

Døde og sårede lå efter slaget spredt ud over slagmarken, som dækkede flere kvadratkilometer. Mange var ganske enkelt frosset ihjel i nattekulden og den silende regn, mens de lå i sprækker mellem kalkstensklipperne og ventede på hjælp. Nordstatshæren mistede omkring 13.000 (dræbte, sårede og tilfangetagne) ud af de ca. 44.000 soldater, der var stillet op til slaget. Sydstaternes tab var hen ved 9.800 ud af 38.000; tabstallene var således 29% mod 26%.

Det blev helt symbolsk, at Lincolns dekret fra september 1862, om at alle slaver skulle være frie, netop trådte i kraft den 1. januar 1863. Fire millioner mennesker ud af en samlet amerikansk befolkning, der er anslået til 31 millioner, fik deres frihed

til kanoners torden. Sejren ved Murfreesboro betød, at nordstaterne fik kontrollen over flere floder og jernbanelinier, der kunne forsyne hærenhederne på deres videre fremmarch ind i sydstaterne. De afskar samtidig hæren og befolkningen i syden fra forsyninger af fødevarer fra vigtige landbrugsområder samtidig med, at sydstaterne blev underkastet en effektiv søblokad. Men selv om sydstaterne også oppe i nord led et afgørende nederlag ved Gettysburg i juli 1863, så varede borgerkrigen helt frem til april 1865, hvor sydstaternes General Lee omsider måtte kapitulere. Ødelæggelserne i syd var enorme, og der forestod de mange, som overlevede krigen, en lang periode med forsoning og genopbygning. En stor del af ødelæggelserne havde nordstatsgeneralen William Tecumseh Sherman ansvaret for. Han og hans hær ødelagde under den berømte lange march fra Atlanta til Savannah ved Georgias kyst helt sydens infrastruktur og knækkede befolkningens vilje til at føre krig. Han var af den overbevisning, at krigen skulle overføres til den civilbefolkning, som havde agiteret for og startet konflikten. Nederlaget beskrev danskeren August Rasmussen i Greenville i 1904 således:

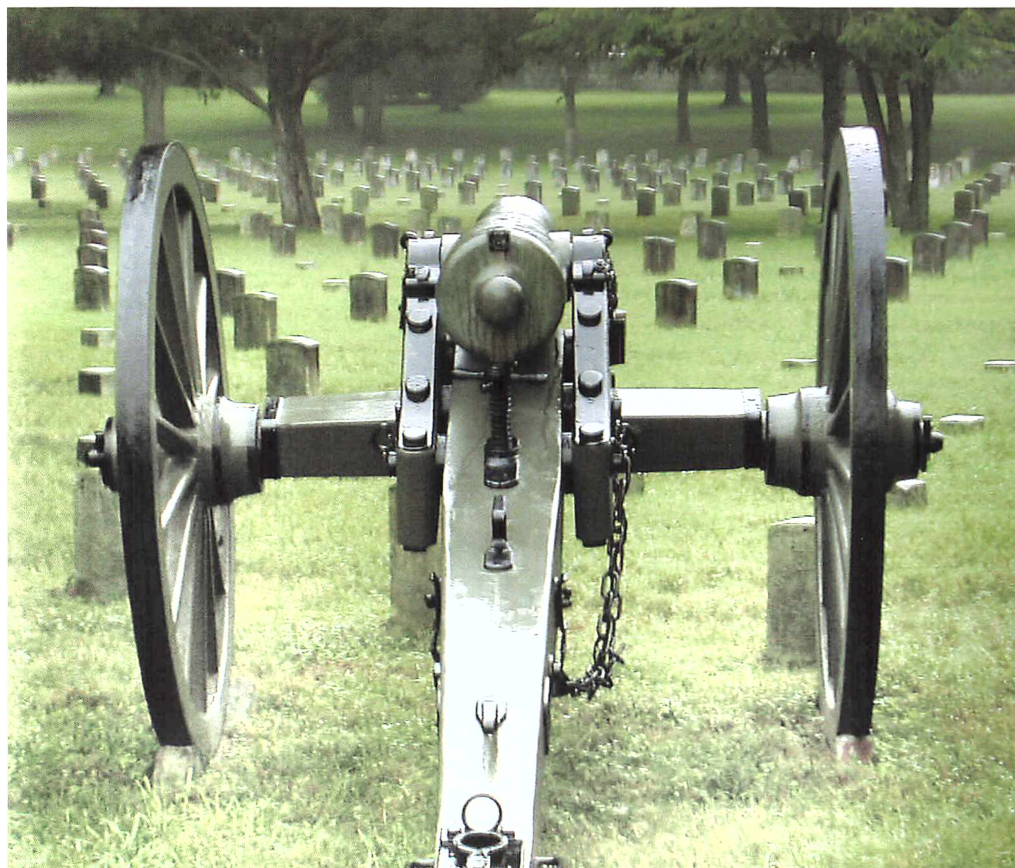
»Den, som levede den Gang og som lever endnu, ved, hvordan det var. Alting gik enten i Staa eller rent galt. De unge og mindre oplyste forlod Landarbejdet, Butiken og Værkstedet og stillede sig som Soldater, og de mere dannede og lærde gik som Officerer. Blodige Slag paa Slag fulgte efter hverandre i fire lange Aar. Frygt, Død, Taarer og Bønner til Gud var blandet sammen som Dagenens Orden.

I Vinteren 1864 hørte jeg en Mand i Grand Rapids [nærmeste store by, forf. anm.] sige med en Ed: »Norden vil komme til at gaa under Aaget«. Han vidste,



Gettysburg, juli 1863. Christian Jensens regiment deltog i flere af borgerkrigens mest blodige slag, således også ved Gettysburg. Christian Jensen nåede dog kun til Murfreesboro i Tennessee, inden det blev hans tur til at »bide i Græsset« i lighed med dette granatsprængte lig af en nordstatssoldat ved Gettysburg.

Detalje af stereoskopifotografi, Leif Hammelevs Billedsamling



Nordstaternes krigskirkegård ved Murfreesboro. En del af slagmarken ved Murfreesboro er i dag nationalparken »Stones River National Battlefield«, der blev etableret i 1933. Kirkegården for nordstaternes mere end 6.000 faldne blev dog anlagt i 1865 på en af slagmarkerne nordvest for byen Murfreesboro, som den første af sin slags i USA.

Foto: Mads Findal Andreasen





Gravsted for identificeret dansker. S. L. Olsen var indrulleret som løjtnant i et regiment fra Illinois, og han faldt også i nytårsslaget ved Murfreesboro.

Foto: Mads Findal Andreassen



Ukendt soldats grav. Christian Jensen hviler som en af de talrige ukendte soldater under et nummer på krigskirkegården. Han er i de militære arkiver listet som KIA (*Killed In Action*). Hans lig blev aldrig identificeret. Meddelelsen om hans død nåede Greenville i en omtale af nytårsslaget i avisen *The Independent* den 20. januar 1863.

Foto: Mads Findal Andreassen



at jeg var paa Nordens Side, og han fik til Svar: »Det vil aldrig ske saa længe Gud lever«. Denne mand dræbte sig selv da han saa Krigens Udfald, og Syden tabte sin Sag. Jeg maa bede Gud forbyde, at en saadan Krig nogen Sinde skal blive eksisterende i Amerika igen«.

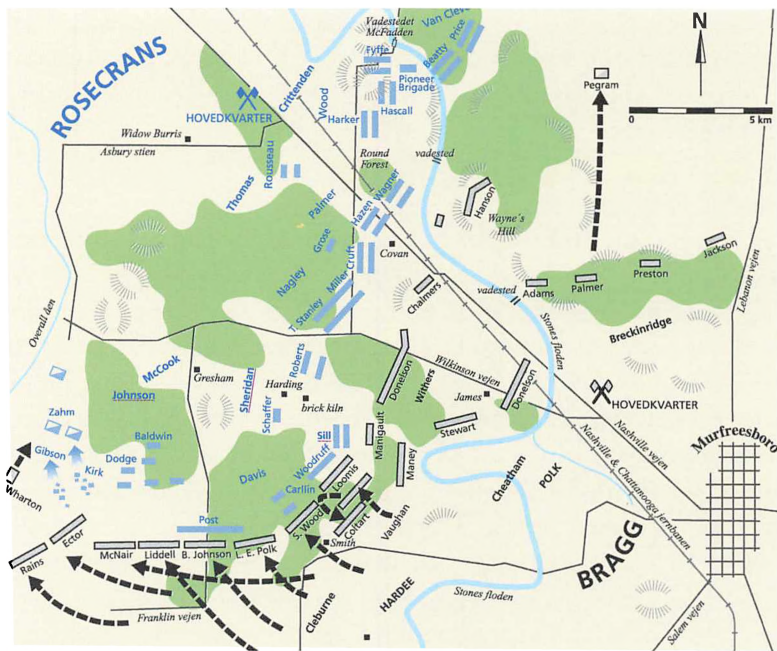
Dansker møder dansker

Der var som nævnt også danske soldater på sydstaternes side, men de har været fåtallige, al den stund, at kun en lille gruppe danskere på dette tidspunkt havde emigreret til denne del af USA. En af dem, der kom til at opleve krigen som sydstatsborger, var Anders Rudolf Rude. Han blev født i København i 1812, var taget til USA i 1836, blevet luthersk præst, siden gift med en rig enke i Virginia og dermed plantage- og slaveejer. Rudes kone og ældste datter blev dræbt af nordstats-soldater under krigen. Han selv blev også hjemsoget af nordstatsoldater, som ville plyndre, da han sad ene og forladt på den ødelagte plantage »Rudes Hill«. Den episode har en anden dansker, Ole R. Olsen fra Falster berettet om efter krigen. Ole Olsen var udvandret til USA i 1861 og havde straks meldt sig til krigstjeneste i nordstatshæren. Soldaterne var i stort omfang henvist til at leve af landet, og Olsen søgte sammen med sine fæller blandt andet at plyndre et ødelagt, men oprindeligt smukt hus i Virginia. Her bemærkede han, at flere af tingene var danske eller havde dansk præg. Det eneste levende, soldaterne fandt, var en ældre gråskægget mand; der var heller ingen levnedsmidler og i deres frustration overøste soldaterne manden med skældsord – Ole Olsen på dansk. Den gamle mand reagerede, men svarede fornuftigt nok ikke. Rude tog efter krigen sin præstegerning op igen og blev en kendt præst og professor i Texas, hvor han døde i 1883. Ole Olsen bosatte sig efter krigen i Waupeca i Wisconsin og fortalte her historien til sin sognepræst.

Den amerikanske blodprøve

Borgerkrigen i USA kostede flere end 620.000 soldater livet – næsten lige så mange, som USA har mistet i samtlige krige, landet ellers har været involveret i. Tusinder døde på slagmarkerne i lighed med Christian Jensen. Han blev ikke identificeret efter slaget og ligger begravet som ukendt soldat på nordstatshærens store krigskirkegård nordøst for Murfreesboro. Som bekendt er det sejrherren, som skriver historien. Skal man se et mindesmærke for sydstaternes faldne sønner i nytårsslaget ved Murfreesboro, må man lede på den stedlige kirkegård inde i byen efter det monument, som blev rejst over de af sydens soldater, der faldt i slaget. Det blev renoveret på lokalt initiativ i 1980'erne.

Også antallet af krigsfanger blev i løbet af krigen stort på begge sider. Fangeproblemet blev i særlig grad aktuelt, da nordstaternes General Grant i juli 1863 underskrev en ordre om, at alle fangeudvekslinger skulle ophøre. Han mente, at enhver udveksling ville forlænge krigen. Desuden kunne nordstaterne ikke acceptere, at tilfangetagne sorte fra deres regimenter enten ville blive henrettet eller solgt i syd. Sådan lød den officielle moralske begrundelse. Bagved lå den strategiske overvejelse, at sydstaternes befolkningsgrundlag og dermed muligheden for at indkalde soldater var begrænset sammenlignet med nordstaterne, der takket være indvandringen løbende fik tilført både arbejdskraft og unge mænd til mobilisering. Et stop for fangeudveksling ville derfor langsomt dræne sydstaterne for kampduelige mænd.



Sydstaternes angreb den 31. december 1862 om morgenen: Sydstaternes hærenheder (grå) under Hardee overraskede nordstaternes (blå) højre flanke kl. 6.22 om morgenen og pressede her McCook's tropper godt 1,5 km tilbage. Ca. kl. 8.00 annullerede nordstaternes general Rosecrans planerne om at angribe sydstaternes højre flanke og sendte i stedet forstærkninger til McCook, da nyhederne om tilbagetrækningen nåede ham. Christian Jensens troppeenhed under brigadegeneral J. Sill var allerede da løbet over ende

Tegning: Bendt Nielsens Tegnestue.

Samlet blev omkring 410.000 soldater taget til fange, men ingen af parterne havde taget højde for den praktiske håndtering af de mange fanger. Løsningen kom på begge sider fuldstændig til at overskride gængse spilleregler og normer, og det kom fuldt ud til offentlighedens kendskab og harme, fordi fotografiet og krigsjournalistikken for første gang blev inddraget som nyhedsmedier. Fangeproblemerne var størst i syd, hvor nordstaternes blokader skar forsyningerne ned til et minimum, også til de godt 200.000 nordstatssoldater, der sad fanget her. Fangelejren Andersonville i staten Georgia kom i særlig grad til at stå som symbol på lejrenes rædsler. Den blev etableret i 1863 og var designet til at huse 10.000 fanger, men på et tidspunkt var mere end 33.000 personer spærret inde bag det tætte palisadehegn, som omgav et lejrområde på godt 19 tdr. land.

Andersonville husede i alt 49.000 fanger i de 14 måneder, den eksisterede. Knap 13.700 døde som følge af overbefolkning, sult, fatale hygiejniske forhold og utilstrækkelig lægelig behandling. En af dem var nordstatssoldaten Mads Larsen, som var født på Holbækegnen i 1840. Han døde den 1. september 1864 af dysenteri og ligger begravet i grav nummer 7532 på den store kirkegård. Fra tid til anden lykkedes det dog enkelte at flygte fra stedets rædsler og overleve krigen. Det gjaldt bl.a. den 28-årige Peter Goosman fra den danske koloni i Michigan, der havde meldt sig til tre års amerikansk krigstjeneste samtidig med Christian Jensen. Hvad end danskernes motiver for at melde sig til amerikanske krigstjeneste var udsigten til en god hyre, et hurtigt statsborgerskab, jord, eventyrlyst eller ønsket om social anerkendelse, så aflagde de som indvandrergruppe det, der er blevet kaldt »Den Amerikanske Blodprøve« og vandt derved accept i det amerikanske samfund. De havde løst billet og betalte prisen. Hvert år på Memorial Day, der er den sidste



Fangehytte på Camp Randall, Madison, Wisconsin. Også nordstaterne bød deres fanger kummerlige forhold. I skure som dette måtte sydstatssoldater overvintre på Camp Randall i staten Wisconsin. Døde fangerne ikke under døds marchen til lejren, så omkom de senere af kulde i de utætte skure.

Foto: Lisbeth Pedersen





Peter Goosmans gravsted på Monroe Cemetery i Michigan. Det bliver hvert år til Memorial Day markeret med et amerikansk flag. Peter Goosman overlevede adskillige slag i Den Amerikanske Borgerkrig. Han modstod syv måneders ophold i den berygtede fangelejr Andersonville, overlevede flugten herfra og afmønstrede i sommeren 1865 sin enhed i nordstatshæren efter tre års tjeneste, nogle måneder efter, at borgerkrigen var afsluttet. Han døde i 1908 i en alder af 72 år i hjemmet ved Greenville i Michigan.

Foto: Lisbeth Pedersen



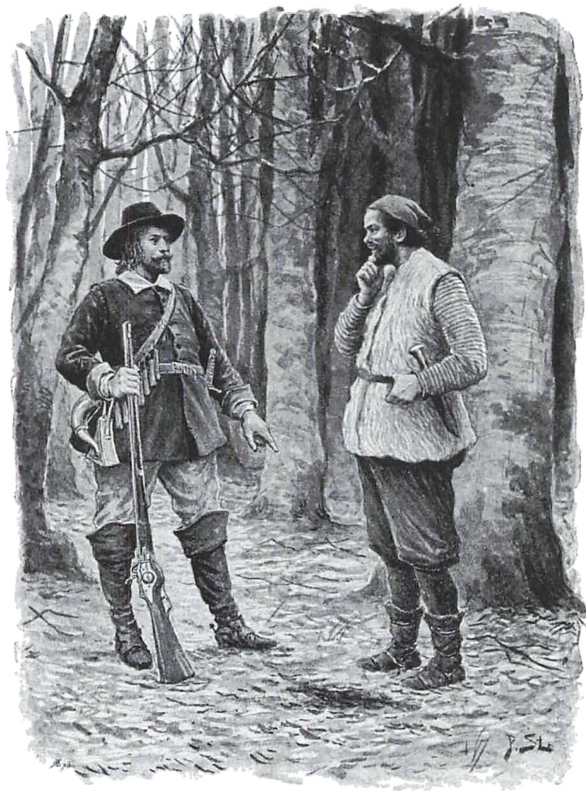
mandag i maj, får de sat et amerikansk flag ved deres grav, hvad enten de ligger begravet på en af de talrige krigskirkegårde, ved fangelejrene eller på kirkegårde nær deres hjem. Det gælder også Peter Goosman, der er begravet på Monroe Cemetery nær Gowen i Michigan. De danske veteraner har nu også med denne artikel fået sat et minde herhjemme i 140-året for det blodige slag ved Murfreesboro, hvor adskillige unge danske mænd deltog – nogle med livet som indsats for deres nye hjemland.

Mads Findal Andreasen og Lisbeth Pedersen er museumsinspektører på Kalundborg og Omegns Museum. Museet undersøger i disse år migration i Vestsjælland med støtte fra Vestsjællands Amt, Farunggaardfonden og familien Dedenroth-Lindeskovs donation til Fonden til støtte for Kalundborg og Omegns Museum.

Denne artikel er en forkortet udgave af *Vestsjællændere i Den Amerikanske Borgerkrig – fra asken i ilden*. Fra Holdbæk Amt 2002.

Litteratur:

- Rasmussen, A. 1904: *Nybyggerliv i »The Big Dane Settlement«*
 Roberts, E.F. 1998: *Andersonville. The Civil War's Greatest Tragedy*
 Vig, P.S.1917: *Danske i Kamp i og for America*
 Ward, G. C. 2002: *The Civil War. An Illustrated History*. Illustrationer



Fra Svend Poulsen til

GØNGEHØVDINGEN

Gøngenhøvdingen er en af de bedst kendte og mest elskede personer i danmarkshistorien. Men mange af historierne er det rene opspind, skrevet i en langt senere tid, hvor de gode historier ikke havde megen sammenhæng med de skriftlige kilder. Her fortælles, hvordan Svend Poulsen blev til Svend Gønge.

Fortællingen om svenskerne, der bliver narret ud på isen og går igennem og drukner, stammer oprindeligt fra Sydsjællandske folkesagn.



KIM A. WAGNER

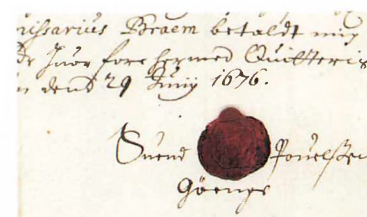
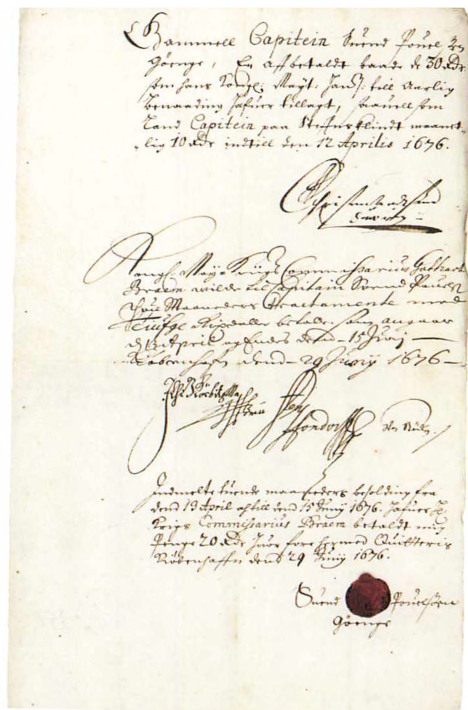
I dag vil de færreste vide hvem Svend Poulsen var, men navnet »Gøngenhøvdingen« vækker straks genklang. Dette skyldes først og fremmest Carit Etlars roman *Gøngenhøvdingen* fra 1853 og dens fortsatte popularitet som teaterstykke og musical, spillefilm i 1960'erne og en dansk/svensk tv-serie fra 1992 – sidstnævnte var dog ikke nogen synderlig succes. Gøngenhøvdingen Svend Poulsen, der kæmpede mod svenskerne i det besatte Danmark i 1650'erne, er således blevet en fast bestanddel af danskernes historieforståelse og ikke mindst nationale identitet. Men hvordan fik den historiske person Svend Poulsen tilnavnet »Gøngenhøvdingen«?

Svend Poulsen i kilderne

Betegnelsen »gønge« antyder et geografisk tilhørsforhold til de to Gønge-herreder i Nordskåne, men ingen af de historiske kilder kan sandsynliggøre, at Svend Poulsen kom derfra. Han var født omkring 1610, formodentlig i Nordvestskåne eller i det sydlige Halland, og deltog allerede som helt ung i Trediveårskrigen under Christian 4. og kæmpede senere i Holland. Under Torstenssonfejden 1643-45 deltog Svend Poulsen igen på dansk side, men blev efter krigen boende i Halland, på trods af at området i 1645 ved freden i Brömsebro var blevet afstået til Sverige.

Da Danmark i 1657 erklærede krig mod Sverige, meldte han sig straks igen under den danske fane, og under første del af Karl X Gustav-krigen førte Svend Poulsen i Skåne et kompagni dragoner, som han selv havde hvervet. Ved Roskildefreden den 26. februar 1658 måtte Danmark igen afstå Skåne og Halland til





Sverige, og Svend Poulsen valgte derfor, ligesom flere andre østdanske undersåtter, at drage til Sjælland med sin familie og sine dragoner. Disse blev afmønstret, da krigen jo var slut. Som bekendt valgte Karl X Gustav i august 1658 at bryde freden, og Svend Poulsens dragoner blev fordelt mellem tre danske regimenter i det belejrede København.

Svend Poulsen selv fik til opgave at tage alene til Sydsjælland og dér bekæmpe svenskerne med alle forhåndenværende midler, og det er denne del af hans karriere, der ligger til grund for hans senere berømmelse. Trods manglende støtte og samarbejdsvilje fra lokalbefolkningen lykkedes det rent faktisk Svend Poulsen i efteråret og vinteren 1658 at drive en forholdsvis succesfuld partisankrig mod de spredte svenske styrker i Sydsjælland. Han blev dog nødt til at vende tilbage til hovedstaden omkring nytår og deltog efter al sandsynlighed i forsvaret under Stormen på København natten mellem den 10. og 11. februar 1659. Da krigen endelig sluttede i maj 1660 fik Svend Poulsen en faldefærdig gård i Sydsjælland som tak for sin indsats, og der levede han indtil Skånske Krig 1675-77 igen gav ham muligheden for at drage i krig. Hans deltagelse blev dog ganske kort på grund af sygdom, og han døde gammel og affældig omkring 1680.

Da Svend Poulsen i 1673 blev tilkendt en årlig pension på 30 rigsdaler blev han omtalt som »gamle Kaptajn Svend Poulsen Gyng«. Siden Svend Poulsen ikke tidligere var blevet omtalt som gønge – hverken af sig selv eller af andre – må der være en særlig grund til, at han pludselig i 1673 fik tilnavnet. En forklaring kan måske være, at tilkendelsen af pension i 1673 var første gang, man siden 1666 fra officiel side omtalte Svend Poulsen, og første gang efter Christian 5.s tiltrædelse som konge.

Svend Gønge kvitterer den 29. juni 1676 for 20 rigsdaler til to måneders traktement. Nederst har han sat sit segl med en økse omgivet af roser, og en skriver har tilføjet hans navn: Svend Poulsen Gøinge. (Rigsarkivet, Militære regnskaber V-e nr. 2 c, krigskommissær-regnskaber for Sjælland ved Gothardt Braem 1676, bilag 354)





Svenske tropper bliver lokket i baghold af snaphanerne, der er mangelfuldt bevæbnet med få skydevåben og ellers forskellige bonderedskaber omdannet til spyd og lignende.



Når man i Krigskollegiet i 1673 har gennemgået de forskellige papirer vedrørende Svend Poulsen, har man kunnet se, at han havde hus og havde hvervet folk i Halland og Nordskåne i 1657. Den tidsmæssige afstand fra Danmarks besiddelse af de østlige områder kan have resulteret i, at man fra officiel side har benævnt ham »gønge«, altså som en betegnelse, der blot henviste til et tilhørsforhold i Skåne, Halland og Blekinge. Men det giver ikke grundlag for at betegne Svend Poulsen som værende gønge i snæver forstand. Ud af de 109 eksisterende originalkilder, der omhandler Svend Poulsen, er der kun tre, hvor tilnavnet »gønge« bruges, og det er vel af mærke af andre end ham selv.

I den danske kongelige historieskriver Vitus Berings *Københavns Belejring* fra 1676 omtales Svend Poulsen og hans indsats mod svenskerne for første gang, og allerede her blev han kædet sammen med gøngerne:

»Disse af Naturen barske og al Tvang hadende Mennesker [*gøngerne*] blev endnu mere ophidsede af Partigjængerer Svend Poulsen. Forstod Nogen at electrifere en Folkevrimmel og sætte Alt i Fyr og Flamme, saa var det ham. Han var ufortrøden i at udspionere enhver Lejlighed, kom i Fiendens Lejr med den helligste Mine af Verden, hørte hvad Anslag man havde for, og saa, naar han kom til sine Kammerater igjen, strax parat at tage mod Fienden fra hvad Kant han end viste sig.«

Bering boede i Lund under Karl Gustav-krigene, og bogen var altså ikke baseret på hans egne oplevelser, skønt han sandsynligvis har haft rig mulighed for at indsamle øjenvidneskildringer i København, hvor han færdiggjorde den fra 1661 til 1665.

Forbindelsen mellem Svend Poulsen og gøngerne må nødvendigvis hænge sammen med hans tid som hverver og dragonfører i Skåne i 1657-58. Det ene af de tre regiment, hans folk blev fordelt til, var Frederik von Ahlefeldts. Ahlefeldt var 30. juni 1658 blevet udnævnt til oberst for Livgarden, som også indbefattede det såkaldte gøngekompagni under Niels Rosenkrantz samt både skånsk og norsk mandskab. Berings fremstilling kan derfor muligvis skyldes, at oplysninger om, at en del af Svend Poulsons tidligere folk befandt sig i Livgarden sammen med gøngerne, er blevet blandet sammen med andre beretninger om hans virke i Skåne i første del af krigen. Sikkert er det i alle tilfælde, at Svend Poulsen ikke på noget tidspunkt under denne krig var anfører for nogen gønger! De 22 af hans folk, som er nævnt i kilderne i forbindelse med et overfald i 1657, var alle fra det sydlige Halland eller området omkring Engelholm.

De første biografier

I Sydsjælland florerede der blandt almuen en række sagn om Svend Poulsons kamp mod svenskerne, og disse blev første gang omtalt i en artikel i 1807 af præsten i Jungshoved P. D. Faber med titlen »Bonden Svend Poulsen«. Sagnene fortalte om, hvorledes Svend Poulsen havde udspioneret og narret svenskerne under krigen, og bl.a. nævntes det, at da officeren på Jungshoved satte en pris på hans hoved, skød Svend Poulsen ham og lokkede de forfølgende svenske tropper i baghold. I Fabers skildring var der ikke en eneste reference til Skåne eller gøngerne, og Svend Poulsen blev i stedet fremstillet som en indfødt fra Sydsjælland.

I 1817 udkom R. Nyerups historiske værk om Frederik 3.s regeringsperiode, hvor han gengav både det fornævnte afsnit fra Bering samt Fabers sagn. I Nyerups

gengivelse af Fabers sagn havde der indsneget sig flere småfejl, og selvom der på ingen måde var tale om vigtige eller betydningsfulde afvigelser, viser det med al tydelighed, hvor nemt en tekst bliver forvansket efter blot et enkelt led. Da Faber så i 1820 udgav en længere roman, hvori han digtede videre på sagnene om Svend Poulsen, benyttede han sig af materiale fra Nyerup. Mens Fabers artikel fra 1807 hverken nævnte gønger eller Skåne, kunne han nu fortælle om Svend Poulsens baggrund. Ifølge Faber skyldtes Svend Poulsens tilknytning til Skåne, at han i Sydsjælland manglede lejligheden til at udrette de heltegerninger, som han så inderligt brændte efter. Svend Poulsen måtte altså drage over til Skåne, hvor han ledte gøngerne, »ligt Spaniens Gerillas,« mod det svenske overherredømme.

Da Svend Poulsen og hans dragoner drog over til Sjælland, tog de ifølge Faber tjeneste hos bønderne i Sydsjælland. Gøngerne, som Svend Poulsen ifølge Bering opildnede i Skåne, er hos Faber – via Nyerup – ganske uproblematisk blevet til Svend Poulsens dragoner, der tog ophold i Sydsjælland. Påvirkningen fra Nyerup resulterede desuden i, at Faber i 1820, i modsætning til i 1807, »ordret« kunne gengive kongens brev til Svend Poulsen med skødet på hans gård:

»I Betragtning af Svend Poulsens tro Tieneste deels i Halland, som Høvding for Gyngerne, deels i Siælland som Anfører for Bøndervæbningen, samt fordi han havde laant Kongen 200 Kroner, forlehnedes ham Lundbygaard og Gods tilligemed hans boende Gaard i Snesere. Hans Descendentere skulle som Følge heraf, uagtet han ei er af Adel, være befriede for Krigtieneste.«

Ifølge Faber tog Svend Poulsen glædeligt imod Lundbygård, men han bifaldt ikke, at hans efterkommere skulle snydes for at tjene kongen og riget i krig. Derfor spurgte Svend Poulsen forurettet, om kongen havde glemt sine egne ord: »Gyngenhøvding! Sæt mod i Folket!« Dette er første gang, Svend Poulsen kædes sammen med gøngerne med betegnelsen »Gøngenhøvding«. Man kunne forledes til at tro, at Fabers brug af betegnelsen »Gøngenhøvding« henviste til den officielle svenske titel »landshøvding«, hvilket er det samme som en amtmand. På den anden side var udtrykket »høvding« i starten af 1800-tallet et ganske almindeligt udtryk for en leder eller fører. Uanset om Faber brugte udtrykket i betydningen »leder af gønger« eller som »en officiel post i Gønge-herrederne«, er »Gøngenhøvding« dog et misvisende tilnavn. For Svend Poulsen havde efter alt at dømme intet med gøngerne at gøre.

Samme år som Fabers anden bog udkom, udgav også M. P. G. Repholtz et lokalhistorisk hæfte, hvori han fortalte sagnet om Svend Poulsen, der narrede svenskerne ud på isen, hvor de gik igennem og druknede. Dette sagn blev også genfortalt i Tyge Beckers korte skildring »Guerillahøvdingen Svend Poulsen«, udgivet i 1841. Beckers fremstilling var i store træk baseret på Nyerup og derved specielt på Fabers artikel fra 1807, men som noget nyt omtalte han Svend Poulsen som værende skåning. Betegnelsen »guerillahøvding« antyder, at Becker også har haft kendskab til Fabers bog fra 1820, og der eksisterede altså en meget høj grad af indbyrdes afhængighed blandt de nedskrevne sagn om Svend Poulsen. Det er særligt tydeligt, når gøngerne i sagnene introduceres i sammenhæng med Svend Poulsen. I 1807 nævnte Faber fx intet om gønger eller andet, der kunne indikere, at han var påvirket af anden litteratur (fx Bering); til gengæld nævnte han detaljer, som ikke tidligere havde været beskrevet.



Svend Gønge bliver til sidst i Etlars roman tildelt Lundbygård, hvilket der i modsætning til meget andet faktisk er kildemæssigt belæg for. Med til historien hører dog, at gården var faldefærdig, og at Svend Poulsen gik fallit og til sidst måtte sælge den.





Carit Etlar i sit studerkammer omgivet – i bedste nationalromantiske stil – af sine to danehunde (grand danois).



Når Svend Gønges hovedfjende ikke var svenskerne, men derimod den tyske lejesoldat kaptajn Manheimer, der her kommer af dage, skyldtes det, at Treårskrigen først lige var sluttet, da Etlar skrev romanen i 1853.



Faber påstod i 1807 også at have gjort rede for alle de folkesagn om Svend Poulsen, som han havde kendskab til.

Der er med andre ord tale om, at sagnet i dets »rene« form er opstået uden anden påvirkning end den mundtlige overleverings egne gradvise ændringer. Efter at have læst Nyerup, skrev Faber i 1820 en række nye oplysninger ind i sit sagn som historisk ramme. Derfor kan den, der læser Faber fra 1820 uden noget kendskab til de litterære forlæg, kun få den opfattelse, at sagnene oprindeligt indeholdt oplysninger om gøngerne, selvom dette slet ikke er tilfældet.

Carit Etlars gøngenhøvdning

Det var imidlertid hverken sagntraditionen eller lokalhistorikerne, der skulle gøre Svend Poulsen berømt, men derimod Carit Etlar (Johan Carl Christian Brosbøll) med *Gøngenhøvdningen* fra 1853 og dens efterfølger *Dronningens Vagtmester* fra 1855.

Flere senere forfattere har bemærket den slående lighed, der er mellem flere af de nedskrevne sagn fra Sydsjælland og handlingen i Etlars berømte roman. Den historiske baggrund for Svend Poulsen har Etlar således uden tvivl hentet hos Nyerup, og den velkendte scene, hvor hans tro væbner Ib narrer svenskerne ud på isen, må stamme fra enten Repholtz eller Becker. Titlen *Gøngenhøvdningen* kan Etlar kun have fået fra Faber 1820, som er den eneste, der bruger betegnelsen for 1853. Ved en nærmere sammenligning af de to romaner viser det sig imidlertid, at Etlar har baseret meget mere end blot sin titel på Fabers roman.

Stort set alle hovedtrækkene i Etlars *Gøngenhøvdningen* kan i en eller anden form spores tilbage til Faber 1820. Mens beretningen om skatten, der gemmes i en kronhjort og senere væltes i søen, er en uvæsentlig episode i Fabers roman, er den blevet til selve omdrejningspunktet for handlingen hos Etlar. På samme måde er Fabers historie om oprindelsen til Ane Oremands skat hos Etlar blevet til den lille sidefortælling om Ib og Ane Maries søster, Soffis, ulykkelige skæbne. Inspirationen til Etlars skurk, Manheimer, genfindes også let i skikkelse af Fabers tyske oberst på Jungshoved, en figur som i begge romaner er Svend Poulsons hovedmodstander. Hos Faber er det Svend Poulsen, der forklædt som taterkælling spår om oberstens snarlige død, og hos Etlar er det den rigtige heks, Kulsoen, der både forudsiger og opfylder sin egen spådom.

Svend Poulsons følgesvend, tateren Ib, findes ikke hos Faber, selvom Svend Poulsen, iklædt lodden hue og skindpels samt forklædt som *taterkælling*, nok må siges at udgøre en prototype på Etlars figur. Foruden et omfattende sammenfald i persongalleriet går også flere områdebeskrivelser og handlingsmæssige detaljer igen i de to romaner. Ved en sammenligning af Fabers roman fra 1820 og Etlars *Gøngenhøvdningen* kommer sidstnævnte således til at fremstå som et langt mindre originalt værk end hidtil antaget. Det er dog Etlars fortjeneste, at han har genfortalt og formidlet selve kernen i sagnene med langt større indlevelse og kunstfærdighed end nogen tidligere forfatter. Således skabte han med *Gøngenhøvdningen* en slagkraftig syntese, der løftede sagnene op til en myte. Et eksempel på dette er slutscenen, hvor Svend Poulsen i et brev fra kongen tildeles Lundbygård som belønning – en scene der nærmest er identisk hos Faber og Etlar. Hos Faber aner man imidlertid kun kimen til Svend Poulsons forurettelse over standsforskellene, mens dette element hos Etlar er trukket

frem og bliver tillagt langt større vægt. *Gøngehøvdingen* er i det hele taget meget præget af Etlars samtid, og således har både Grundlovens indførelse, Treårskrigen og Skandinavismen haft stor indflydelse på romanens handling.

Lige siden udgivelsen af *Gøngehøvdingen* har inspirationen blandt historikere for at beskæftige sig med Svend Poulsen til stadighed været Etlars roman. Det viser brugen af det opdigtede tilnavn »Gøngehøvdingen« med al tydelighed. Det har således været næsten umuligt for historikerne at løsrive sig fra Etlars indflydelse og adskille den historiske »substans« fra sagnene og romanen. Under Besættelsen 1940–45, hvor *Gøngehøvdingen* med stor succes blev relanceret som en forbilledlig frihedskæmper, skrev Cai Woel en af de mest populære fremstillinger om Svend Poulsen.

På trods af, at tidligere historikere havde sået tvivl om, hvorvidt Svend Poulsen var leder af gøngerne, fremstillede Woel det ganske anderledes. I sin gengivelse af en kilde skrev han i parentes »Gønger« ved Svend Poulsens mænd på trods af, at ordet ikke fandtes i det originale dokument. Woel henviste også til andre ikke-specificerede overleveringer, ifølge hvilke Svend Poulsen og hans *gønger* tog ophold på Frederiksborg Slot, efter at de var kommet til Sjælland. Som bevis herfor henviste Woel til Frederiks 3.s ordre fra 9. august 1658 om, at de gønger, der befandt sig på Frederiksborg Slot, skulle sendes ind til København. Ordren findes i *Københavns Diplomatarium*, hvori der også findes følgende ordre fra kongen til »borgmester og råd« på Christianshavn dateret 5. marts 1658:

»Wij bede eder oc naadigst ville, at j handler med borgerskabet j vor kiøbsted Christianshafn, at enhver vert forskaffer sine Gynger af vores lifdragoner trej dages proviant med sig til vort slot Frederichsborg.«

Set i denne sammenhæng kan der derfor ikke herske nogen tvivl om, at der her er tale om gønger fra kongens livdragoner, som var blevet indkvarteret på Frederiksborg Slot kort før krigen sluttede, og som, da svenskerne angreb igen, blev kaldt ind til hovedstaden. Eftersom Svend Poulsen og hans skånske dragoner blev afmønstret 3. marts 1658, kan det umuligt have været dem, der lå på Frederiksborg.

Woels lemfældige omgang med kilderne er i det hele taget kendetegnende for den populære brug og forståelse af Svend Poulsen. Efter indvielsen af mindstestenen for Svend Poulsen i 1963 i Lundby på Sydsjælland besøgte gæsterne således forskellige lokaliteter i området, bl.a. Brødebæk Mølle, Lundbygård og ruinerne efter Oremandsgård og Jungshoved Slot. Alle disse steder er nært knyttet til Svend Poulsen – i sagnene eller gennem Etlars roman vel at mærke! Selv ved indvielsen af en mindesten over den historiske person var man altså mere interesseret i romanens »virkelighed«.

I den seneste bog om Svend Poulsen, Gitte Kjærs *Svend Poulsen Gønge – i virkeligheden* fra 1992, afholder forfatteren sig heller ikke fra at udnævne Svends snaphaner i Sydsjælland til gønger. Det sker bl.a. i et citat, Gitte Kjær har taget uden at henvise til dets ophavsmand, hvor hun påstår at:

»Kongen udstedte ordre til almindelig rejsning mod svenskerne. Gøngerne skulle operere bag den svenske hærs ryg og afskære dens forbindelseslinjer ved overfald på magasiner, proviantkolonner og vagthold.«

Begreberne »gønge« og »snaphane« blandes sammen indtil flere gange, f.eks.

Den virkelige Svend

På Statens Arkivers hjemmeside findes en specialside om Svend Poulsen, hvor man bl.a. kan læse om »Den virkelige Svend« og »Den virkelige Ib« (<http://www.sa.dk/sa/godehistorier/gonge>). Hvad angår sidstnævnte, så er det et gennemgående tema inden for litteraturen at betegne den historiske snaphane Laurids Hemmingsen som værende Etlars model for Ib. Denne påstand kan dog ikke siges at være rigtig, da intet tyder på, at Etlar havde noget kendskab til de originalkilder, der omtaler Laurids Hemmingsen. Det ligger måske nok lige for at forbinde Laurids Hemmingsen, som var Svend Poulsens følgesvend i 1658, med Ib, Svend Gønges følgesvend i romanen. Men dermed ignorerer man ikke blot den omstændighed, at Etlar formentlig ikke kendte til Laurids Hemmingsen, men også at det er en almindelig litterær konstruktion at lade hovedpersonen have en makker. *Gøngehøvdingen* er fyldt med fejl og anakronistiske elementer, men det kan man på ingen måde kritisere, da der jo netop er tale om en roman, der har et helt andet formål end den korrekte gengivelse af historiske fakta. Det er derfor også særdeles uheldigt, at netop Rigsarkivet i dets formidling har valgt at anskueliggøre den historiske Svend Poulsen udelukkende gennem Etlars romanfigur.



Tateren Ib gøres til en ærlig mand af dronningen i en scene, der tydeligvis afspejler den begyndende udligning af standsforskellene i Etlars samtid, snarere end i 1600-tallets Danmark.

omtaler Gitte Kjær nogle gønger, der skulle have overfaldet svenskerne i Nordsjælland, men disse var faktisk blot danske snaphaner. Det paradoksale er, at Gitte Kjær, der netop gør et stort nummert ud af at sondre mellem myte og fakta, i stedet ender med selv at reproducere myten om »Gøngenhøvdingen«. Dermed er hendes bog også symptomatisk for historikernes behandling af Svend Poulsen – med undtagelse af Askgård & Olsen (1958) og Bjørn Poulsen (1975). I stedet for at udnytte det potentiale, der ligger i de historiske kilder og skrive ud fra dem, har man mest brugt dem til at legitimere en opdateret udgave af myten omkring Svend Poulsen.

Kim A. Wagner er ph.d.-stipendiat ved Cambridge University, og han er netop ved at færdiggøre en biografi om Svend Poulsen.

Litteratur

- Tyge Becker: »Guerillahøvdingen Svend Poulsen,« i *Orion* 1841. s. 333-335
 P. D. Faber: »Bonden Svend Poulsen« i *Ny Minerva* 1807, s. 320-324
 P. D. Faber: *Svend Poulsen, Bonde i Sjælland* (København, 1820, genoptrykt 1967)
 Gitte Kjær: *Svend Poulsen Gønge – i virkeligheden* (Skippershoved, 1992)
 R. Nyerup: *Efterretninger om Kong Friderik den Tredie og de mærkværdigste i Danmark og Norge under hans Regjering indtrufne Begivenheder* (København, 1817)
 Cai Woel: *Gøngenhøvdingen Svend Poulsen* (København, 1947)

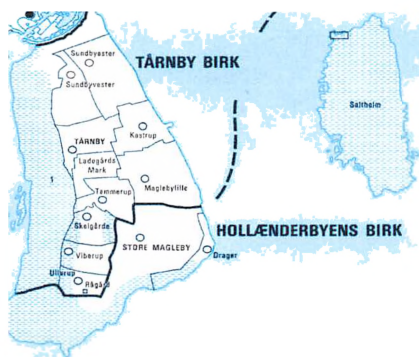


Pesten

på Amager
1711



Historien om, hvordan Amager erhvervede sig en noget tvivlsom rekord, nemlig i dødelighed under den store pestepidemi i 1711.



Den lille, flade ø syd for København har igennem historien fået et lidt blakket ry, da der har været en tydelig tendens til, at landets magthavere ofte har placeret de funktioner, som man ikke ville have andre steder, såsom forurenende industri, støjende skydebaner for artilleri eller Nordens største lufthavn, netop på Amager.

Helt op til midten af 1800-tallet så Amager nogenlunde ud, som kortet viser.

Øen var fra middelalderen delt i to sogne: Tårnby og Store Magleby.

Tårnby Sogn bestod af en række store landsbyer: Tårnby, Maglebylille, Kastrup, Sundbyvester og Sundbyøster samt nogle mindre bebyggelser: Tommerup, Skelgårde, Ullerup og Rågården. Store Magleby Sogn bestod af sognebyen, der også kaldtes for Hollænderbyen, da den var stærkt præget af efterkommerne af de hollændere, som under Christian 2. var blevet indkaldt til øen. Til sognet hørte også Dragør, som i denne periode var en fiskerby, der først senere i 1700-tallet oplevede en betydelig opblomstring som hjemsted for en større flåde af handelsskibe.

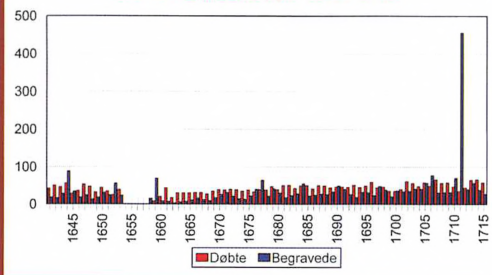
Til Amager hørte også øen Saltholm i Øresund, der især blev brugt til græsning for de mange kreaturer, som bønderne på Amager hver sommer sendte derover. Der var på Saltholm to gårde, hvis beboere især passede kreaturerne og selv drev lidt mejeribrug.

I 1682 var der på Amager i alt 200 gårde fordelt med lige mange i hver af de to sogne, idet hollændernes gårde dog var meget mindre end gårdene i Tårnby Sogn.

Karakteristisk for Amager var de store overdrev, der strakte sig langs kysterne især mod vest og syd. Disse overdrev betød, sammen med græsningsmulighederne

Døbte og begravede

Store Magleby Sogn 1641-1715



Denne graf, udarbejdet efter data fra kirkebogen, viser med al tydelighed den frygtelige og helt ekstraordinære pestdødelighed i 1711.



En kunstners forestilling af en pestkirkegård under en epidemi.

på Saltholm og de frodige enge mellem byerne, at bønderne kunne holde langt flere kreaturer, end det var normalt i Danmark. Især hollænderne, men bestemt også de øvrige bønder og husmænd, havde derfor lagt megen vægt på udviklingen af mejeribrugget. Amagerbønderne kunne levere mælk, smør og ost, som kunne sælges på det store Amagertorv i København, hvis beboere udgjorde et stigende og købedygtigt publikum. Den københavnske overklasse var imidlertid også meget kvalitetsbevidst, og der kunne især hollænderne konkurrere med de sjællandske bønder – og så havde de jo den fordel, at der kun var én times kørsel til torvet. Den korte afstand til torvet kom også beboerne i Sundbyvester og Sundbyøster til gode, og her var der mange husmænd, som specialiserede sig i fjerkræavl, således at konerne kunne faldbyde høns, ænder og gæs samt æg på Københavns gader.

Grøntsager spillede også en vigtig rolle for Amagerne. De blev dog ikke som i 1800-tallet og senere dyrket som egentlige markafgrøder, men rødder og løg kunne sættes i kornmarkerne i renerne mellem de højryggede agre. I alle landsbyerne var der store arealer med haver til både gårde og huse, og her fandt der en omfattende dyrkning af grøntsager sted, dels til eget forbrug men dog især med henblik på salg på grønttorvet i København.

Befolkningsudviklingen

De samtidige kilder viser et entydigt, frygteligt billede af pestens udvikling og konsekvenser.

Ovenstående og de følgende grafer er konstrueret på grundlag af kirkebogens oplysninger. Disse må normalt opfattes som værende pålidelige, men der kan være en vis usikkerhed om, hvorvidt dødfødte børn anføres eller ej, ligesom man ikke kan være sikker på, at alle fattige døde, til hvis begravelse ingen kunne betale noget, nu også blev indført i kirkebogen.

For Store Magleby viser grafen overbevisende, at det var en befolkning i balance, idet der de fleste år blev født flere børn, end der døde mennesker. Der var dog tilsyneladende en epidemi i 1644, ligesom der var stor overdødelighed i 1659. Det sidste er ikke så mærkeligt, for sognets beboere var under den svenske besæt-



Dette træsnit fra 1800-tallet er en kunstners forestilling om pesten i København i 1711. *Medicinsk-Historisk Museum.*



telse af Amager fra september 1658 til foråret 1660 evakueret til Christianshavn, hvor de led en kummerlig tilværelse i de i forvejen overfyldte boliger, og det gav naturligvis mange dødsfald – ikke mindst blandt børnene. Ellers var der stor dødelighed i 1676 og 1706 samt i 1710. Det sidste skyldtes en tyfusepidemi i forbindelse med de danske troppers tilbagetrækning fra Skåne efter det uheldige felttog dér i 1709/1710. Antallet af begravede pr. år svingede mellem ca. 10 og ca. 60, men i 1711 nåede tallet helt op på 455 ud af en samlet befolkning på næppe mere end 1.000 indbyggere.

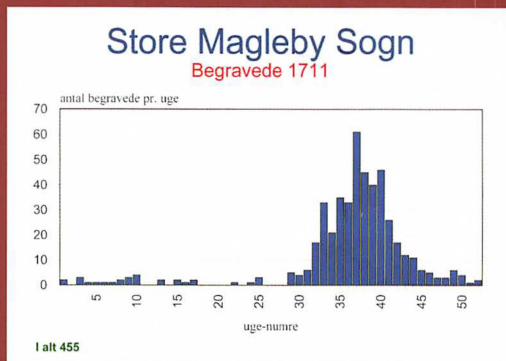
Tallene fra Tårnby Sogn viser præcist det samme billede, blot med noget større tal. I normale år blev der begravet mellem 30 og 70, men i 1711 var situationen meget dramatisk med ikke mindre end 754 begravede, hvilket nok også her svarer til næsten 50% af befolkningen.

Pesten 1711

Byldepesten havde siden midten af 1300-tallet med jævne mellemrum hærget Norden. Den sidste gang var i 1653–55 lige før Svenskekrigene, så mange havde sikkert glemt, hvor slemt pest kunne være. Siden 1702 havde en ny epidemi imidlertid været på vej fra Polen og Rusland, og faren var kommet nærmere, efter at den svenske stormagt var brudt sammen, og Karl 12. efter slaget ved Poltava i juli 1709 var flygtet til Tyrkiet. Det betød nemlig, at flygtninge i tusindvis strømmede over Østersøen fra de tidligere svenske besiddelser i Livland til moderlandet, og med sig bragte de smitten. De svenske myndigheder, der var svækkede i deres handlekraft som følge af Karl 12.s fravær, kunne ikke stille meget op, og i sommeren 1710 blev Stockholm ramt af en voldsom pestepidemi. Den bredte sig fra Stockholm ind i Mälardalen og ned i Småland, og i foråret 1711 kom den også til Skåne.

Fra Stockholm var pesten imidlertid allerede i september 1710 kommet med et skib til Helsingør. Den hærgede hele vinteren 1710/11, især i fiskerlejet Lappen





Tallene fra kirkebogen i Store Magleby Sogn viser det uhyggeligt store antal begravelser i efteråret 1711. Bemærk i øvrigt, at epidemien slutter lige så hurtigt, som den begynder.



Figuren viser i simpel oversigtsform Sundhedsvæsenets organisation under pestepidemien i 1711.

lige nord for byen og blandt garnisonens soldater. I april 1711 tog pesten fart igen og bredte sig også vest for Helsingør i det store Tikob Sogn.

Til trods for at Helsingør den 25. maj blev indespærret ved en dobbelt militær ring, som ingen måtte passere, kom pesten alligevel til København, idet der i et hus i Lille Grønnegade var en række mistænkelige dødsfald i slutningen af maj. Huset blev straks isoleret, og beboerne blev overført til Saltholm, men alligevel lykkedes det ikke at standse pesten.

Ansvar for det danske sundhedsvæsen med særligt henblik på epidemiske sygdomme havde siden 1708 været overladt til Politi- og Kommercekollegiet, hvori der sad repræsentanter for de vigtigste civile og militære myndigheder. Det havde igen i 1709 overladt ansvaret for Københavns Havn og dermed også for den nyoprettede karantænestation på Saltholm til Sundhedskommissionen på Toldboden, hvori der sad repræsentanter for Københavns magistrat og flåden.

Da dødstallene i de københavnske sogne begyndte at stige stærkt i slutningen af juni 1711, og man måtte erkende, at pesten nu trods alle forholdsregler var nået til København, blev der på rådhuset den 7. juli oprettet en særlig Sundhedskommission med fuldmagt til at træffe alle foranstaltninger i København for at mindske følgerne af pesten. Denne kommission gjorde et fortræffeligt arbejde, og det lykkedes at få de fattige syge væk fra gaderne og ind på pestlazaretterne, hvor de i det mindste fik en nodtoftig pleje og mad, og efter et par kaotiske uger fik kommissionen også nogenlunde styr på begravelsevæsenet, således at ligene ikke skulle ligge i store bunker på gader og torve.

Der blev truffet skrappe foranstaltninger, således at ingen syge måtte komme ud eller ind af byen, men København blev ikke isoleret på samme måde som Helsingør, nok fordi pesten allerede var uden for byen. I løbet af juli og august bredte den sig til det øvrige Sjælland, men den kom dog aldrig uden for en linie fra Roskilde til Køge.





Prospekt af København som i teksten omtaler pesten i 1711. Angiveligt skulle 40.000 mennesker være døde i pestepidemien.

Det Kgl. Bibliotek.

Amager var af vital betydning for Københavns forsyning med fødevarer, og ganske vist forbød man, at amagerkonerne måtte gå rundt i husene med deres varer, men helt kunne man ikke lukke Amagerport.

Den 24. juli 1711 er en trist dato i Amagers historie. Denne dag begyndte pesten at vise sit uhyggelige ansigt både i Store Magleby og Tårnby. I Store Magleby var det første dødsfald en ung knægt på 14-15 år ved navn Laurens Nielsen, der stammede fra egnen omkring Roskilde. Han havde i pløjetiden tjent hos Theis Theisen og døde den 23. juli hos Cornelis Adriansen. Man skyndte sig at begrave ham, men som grafen på side 26 viser, så gik det meget stærkt i de følgende uger.

Billedet er det typiske for pest-epidemier med en hastig stigning i dødstallene, en kulmination efter 4-6 uger og et lige så hastigt fald. Ved udgangen af oktober var alt normalt igen, bortset fra at henved halvdelen af sognets beboere var døde.

Hvis man betragter udviklingen i begravelser dag for dag, bliver billedet ganske vist noget mere flimrende, men samtidig også mere realistisk, og man forstår, hvilken byrde det har været for et relativt lille samfund at begrave op til 13 lig om dagen.

Pesten ramte meget hårdt, men også ujævnt. Den unge dreng, der var pestens første offer i Store Magleby, tjente som nævnt hos Cornelis Adriansen. Den 13. august døde Cornelis Adriansens kone Maritje Pieters, kun 31 år gammel, og



den 3. september døde Cornelis Adriansen selv. Den 13. september og den 27. oktober blev deres to døtre begravet, nemlig Anna og Maritje, henholdsvis 12 og 20 år gamle. Pesten begyndte som nævnt i Store Magleby den 24. juli og næsten samtidig kan de første hyppige dødsfald konstateres i Sundbyøster og Sundbyvester, Tømmerup, Maglebylille og Tårnby.

Til gengæld gik der en hel måned, før pesten nåede til Kastrup og Ullerup (25. og 28. august), og det er jo meget bemærkelsesværdigt.

Udviklingen i sygdomsforløbet var lige så dramatisk i Tårnby som i Store Magleby Sogn. Der kan også her konstateres den samme koncentration i enkelte familier og gårde, mens andre gik helt fri. Ekstremt er dog følgende eksempel fra Sundbyvester: Den 23. august blev begravet en gammel pige på 79 år, der tjente hos Michel Nielsen. Den 9. september blev begravet dels gårdmand Michel Nielsen i en alder af 37 år, dels hans kone og samtidig deres to børn på henholdsvis 3 og 10 år.

I København blev myndighederne opmærksomme på pesten på Amager, men det var nu først den 3. oktober, hvor det hele var ved at klinge ud, at man tog et initiativ. Denne dato blev læge (medicus) Hans Riiber beordret til at gøre »inquisition« ude på Amager for at få et overblik over sygdommens tilstand. Den 14. oktober kom fire amagerbønder sammen med amtsforvalter Rhode ind til Sundhedskommissionen, hvor de fik forelagt en plan om, at de i hver landsby skulle indrette et hus, hvori de syge fattige og tjenestefolk kunne komme under behandling og adskilles fra de raske, hvilket med en vis succes var blevet gennemført i København.

Både amtsforvalteren og de indkaldte bønder mente imidlertid, at dette var »impracticcabel«, idet bønderne erklærede, »at Ægtefælder saavelsom Forældre separerede sig ingenlunde fra deres Ægtefælder og børn, og de andre ville versa ey helder«.

Det eneste, som Sundhedskommissionen kunne komme igennem med, var, at der skulle køres jord på Tårnby kirkegård, som også skulle udvides, fordi der var en slem stank på grund af at gravene måtte stå længe åbne af mangel på arbejdskraft og jord, ligesom det blev påtalt, at amagerne genbrugte ligklæde og liglagen, og de kåber, som kvinderne bærer. Mest ulækkert var det dog, at de drak gravøl på de samme borde, som ligene havde ligget på. Sundhedskommissionen tilbød også at sende en eller to barberere (datidens læger) ud på Amagerland til at behandle de syge. Det mente amtsforvalteren dog var spild af penge, idet han var sikker på, at de alligevel ikke ville købe medicin efter hans recept.

»Men de fire Amagere havde slet ingen gode Tanker hverken om Barberere eller Medicamenter og slog det snart plat af, og meente at faa eller ingen skulle faa Lyst til att tage imod hannem«.

På den baggrund er det nok ikke så mærkeligt, at Amager erhvervede sig en trist Danmarksrekord i dødelighedsprocent i forbindelse med pestepidemien, for de fire amagerbønder fik ganske vist af Sundhedskommissionen en række plakater med, hvorpå der var angivet nyttige råd til beskyttelse mod pesten, men om amagerne har læst dem, endsiges fulgte dem, er nok mere end tvivlsomt.

Karl-Erik Frandsen er lektor ved Institut for Historie på Københavns Universitet og vil gerne kontaktes vedr. pesten i 1711 på frandsen@hum.ku.dk





Danmark på verdenskortet

Det Kongelige Bibliotek tilbyder en enestående – og nu eller aldrig – mulighed for at se en samlet udstilling af de spektakulære, smukke danmarkskort fra 1500-tallet og frem.



Kort over lande og glober er fascinerende for mange mennesker. Dels fordi de fortæller en historie om kortenes egen tidsperiode og giver et billede af de politiske, teknologiske og økonomiske

forhold, der på det tidspunkt var kendetegnende. Men også fordi de samtidig fungerer som redskab til information, som hjælp til militære aktioner eller som et nyttigt middel til at finde vej på rejsen. Derudover er især de ældre kort og glober meget æstetiske – faktisk kunstneriske – med håndtegnede smukke eller humoristiske illustrationer.

Det er første gang, et større kortmateriale samles til en udstilling, som fortæller historien om Danmarks kartografiske udvikling fra de første forsøg med korttegning til de seneste satellitoptagelser. Udstillingen giver en introduktion til den klassiske kortlægnings begyndelse, hvor bibliotekets ældste kortmateriale kan ses, og udviklingen følges herfra op gennem århundrederne. Dermed vises også eksempler på

de tidligere kolonier, som fx De Dansk Vestindiske Øer og ikke mindst Grønland, Island og Færøerne. De grønlandske kort fra slutningen af 1800-tallet er fx smukt illustrerede med træsnit og litografier. Derudover vises også eksempler på danske kartografer, der har været med til at kortlægge i udlandet eller har været med på hemmelige missioner i nabolandene!

Kartografihistorien følges op til nutidens moderne, digitale kort. Den teknologiske udvikling har i dag gjort det muligt at lagre store informationsmængder og udforme meget nøjagtige kort, som samtidig tager højde for, at menneskets hjerne har brug for generaliseringer for at kunne læse kortet. Samme teknologi anvendes til benyttelse af informationer fra ældre kort, og der vises ligeledes eksempler på dette.

Udstillingen er en unik mulighed for at se kortenes fortælling om Danmark – og resten af verden – i forandring. Den viser kortlægningen i fortiden og nutiden, men giver også et bud på fremtiden i det digitale værksted, hvor gæster selv kan forsøge sig som korttegner for en dag.

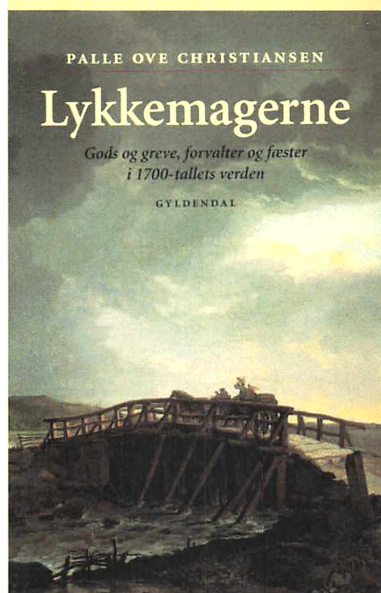
*Udstillingen løber fra 25. april til 27. august 2003,
Den Sorte Diamant, Søren Kierkegaards Plads 1, 1016 Kbh. K.
Åbent mellem 10 og 21, man-lør.
www.kb.dk*



Den nye kulturhistorie

Tættere på hverdagslivet

Den nye kulturhistorie har i flere år vundet opmærksomhed i udlandet, men herhjemme er vi tilsyneladende først nu ved at blive opmærksomme på genren. Palle Ove Christiansen har i mange år fulgt med i debatterne inden for historisk antropologi, mikrohistorie og ny kulturhistorie, og i bogen *Kulturhistorie som opposition* fra 2000 præsenterede han danske læsere for de internationale strømninger. For nylig udsendte Palle Ove Christiansen bogen *Lykkemagerne. Gods og greve, forvalter og fæster i 1700-tallets verden*, hvori han viser, hvordan man på baggrund af dansk kildemateriale kan skrive ny kulturhistorie. I det følgende præsenterer forfatteren genren, bl.a. med en smagsprøve fra *Lykkemagerne*.



Mikrohistorie er en særlig historisk genre, hvor forfatteren går ned i kildematerialets allermindste detaljer for at kunne beskrive fortiden og de belyste historier så indgående som overhovedet muligt. Dette gælder således også menneskers følelsesliv. Et godt eksempel herpå er Natalie Zemon Davis' *Historien om Martin Guerre*, Akademisk forlag 2001.

Den nye kulturhistorie – hvor en del af den såkaldte mikrohistorie også hører hjemme – har både vundet interesse hos fagfolk og blandt det bredere publikum. Det kvalificerede, læsende publikum har i udlandet taget genren til sig, fordi den beskæftiger sig med fortiden på en anderledes måde, og fordi den ofte kommer langt tættere ind på almindelige menneskers hverdagsliv, end vi er vant til. Flere af de professionelle historikere er på ny blevet opmærksomme på kulturhistorien, både fordi den på nogle områder er i stand til at afdække ny viden, og fordi den kaster lys over omstændigheder, der vanskeligt kan forstås alene ud fra et politisk eller økonomisk perspektiv.

Hvor de klassiske kulturhistorikere skrev en historie, som udelod politikken til fordel for dagliglivet, vil den nye kulturhistorie nok se på det samme dagligliv, men samtidig have menneskenes politiske handlinger og magten tilbage i kulturhistorien. I deres øjne udlevs al politisk ageren også kulturelt, og magtens karakter er af betydning for at forstå, hvilket slags samfund de levende mennesker virkede i. Det er netop folks handlinger i forhold til andre mennesker, den nye kulturhistorie gerne vil skildre på så nært hold som muligt. Hvordan sorg og smerte, glæde og triumf opleves personligt, symboliseres i hverdagen – og bruges over for andre i den indbyrdes positionsbestemmelse.

I en sådan skildring af samfundet er det netop livet, der står i centrum. Det vil sige det bevægelige i dagligdagen, hvor menneskene nok fra dag til dag handler såkaldt traditionelt, men hvor også mange ansætter til store og små forandringer er gemt i sprækkerne på deres daglige rutiner. Derfor er den ældre opdeling af samfundet i almue- versus elitekultur for upræcis. Alle grupper i samfundet bærer en form for kulturelle indsigter og normer i deres handlemåder, og derfor må det kulturhistoriske perspektiv høre med i enhver seriøs skildring. Det er imidlertid ikke noget, der blot kan hæftes på den konventionelle historie, men et perspektiv, der skal integreres i selve skildringen af tilværelsen. For at tage størst muligt hensyn til de mennesker, vi skriver om, og for at skrive en mere redelig historie.

De forskellige retninger inden for den aktuelle kulturhistorie og mikrohistorie har over et bredt spektrum været opmærksomme på at afdække aspekter i den historiske skildring, som der sjældent blev skrevet om i de store nationalhistoriske værker og ofte heller ikke i socialhistorien. Vi har herigennem fået spændende undersøgelser af familieliv, konsroller, seksualitet, arvestridigheder, følelse og litte-



Eliten yndede i slutningen af 1700-tallet at betragte billeder af bønder i pænt tøj under fornøjeligt arbejde. Virkeligheden var ofte noget anderledes.

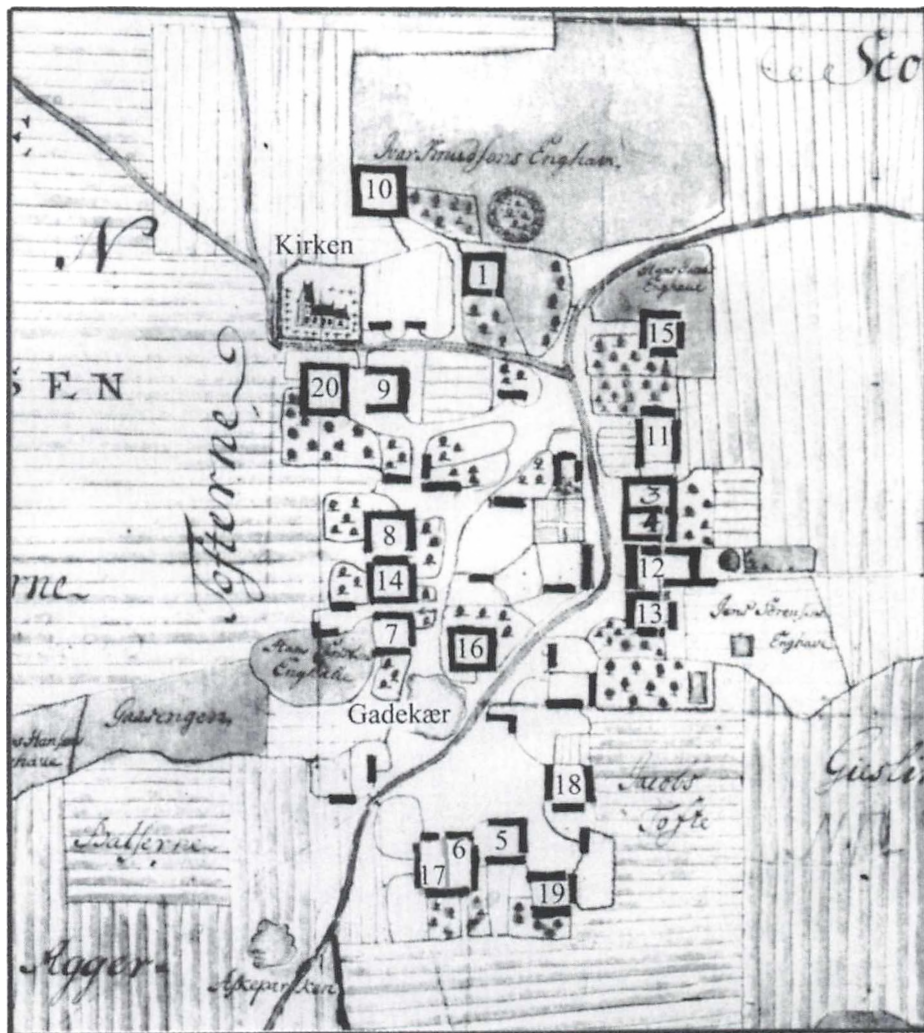
*Jens Juels udsigt over Jægerspris fra 1782.
Statens Museum for Kunst.*

raturoplevelse. Og vi har kunnet læse om kvinder, børn, kriminelle, homoseksuelle og andre grupper, som sjældent er blevet viet større opmærksomhed.

Mange af skildringerne af det ellers ikke beskrevne eller de såkaldt »skæve tilgange«, som kendetegner en del af genren, har været inspireret af antropologiens begreber, der oprindeligt har fundet anvendelse i beskrivelser af såkaldte primitive samfund. Den vigtigste lære fra antropologien har imidlertid nok været det helhedssyn, der karakteriserer dette fag, og som har resulteret i integrerede skildringer af komplicerede menneskelige forhold.

Et aspekt, som det kan være meget vanskeligt at finde direkte kildeudsagn om, er menneskenes oplevelse af deres omgivende natur og selvskabte materielle omstændigheder – i hvert fald når det drejer sig om den stort set ikke skrivende del af befolkningen. I *Lykkemagerne* har jeg i nogle små kapitler forsøgt at tage menneskenes fornemmelser alvorligt gennem historisk rekonstruktion af deres objektive kendte vilkår. Her gælder det altså ikke så meget deres handlinger og den del af deres direkte tale, som trods alt kan fremdrages af arkiverne, men helt almindelige menneskers fornemmelse af for eksempel at opholde sig inde i deres huse om vinteren. I det nedenstående kapitel 11 fra *Lykkemagerne* skal vi til landsbyen Gørslev på Midtjylland for at besøge bondekonen Johanne Jensdatter, der levede fra ca. 1725 til 1793. Hendes første mand, Hans Andersen, døde i foråret 1765, og nogle måneder senere giftede hun sig med karlen Jens Hansen, som indtil giftermålet havde tjent hos degnen i Gørslev. Familien drev gården på den nuværende matrikel nr. 6 i byen, som indtil slutningen af 1800-tallet lå under Juellund og Giesegaard godser.





Gørslev landsbycentrum efter gammelt kort fra 1781. Den tolængede gård, nummer 6, hvor Johanne Jensdatter og hendes familie levede, ses sydligst i byen.

Varme og kulde – tørke og fugtighed

Det nordiske menneske lever udspændt mellem varme og kulde, mellem tørhed og fugt. Sådan fornemmer mennesket sine omgivelser. Men hvori består forskellen egentlig? Er forskellene der virkelig, eller findes forskellene kun, hvis de mærkes? Og hvis forskelle kun eksisterer gennem vor oplevelse af dem, er de så som forskelle lige så forskellige, som menneskenes forskellige måder at mærke dem på? Måske ville nogle sige, at man kun kunne være sikker på, at det var koldt, hvis to eller flere mennesker hver især var enige om, at det i hvert fald ikke var varmt?

Når menneskene på den anden side af kloden ikke behøvede døre i deres huse, og folk i Middelhavets sol kunne leve på gaden det meste af året, var der alligevel forskel, nemlig i den anderledeshed ingen kunne lave om på, lige meget hvordan de følte den.

I Skandinavien er forskellene mellem sommer og vinter så store, at det nordiske menneske mener, at javaneseren eller malteseren lever i evig sommer. Nordboen



fryser ihjel, hvis han ikke om aftenen og om vinteren kan flygte ind i sin hytte. Den skærmer ham mod kulde, regn og sne. At »være inde« er at være skærmet. I magelighed at kunne spise og sove. Når bonden derimod »er ude« betyder det – i det mindste om vinteren – ikke kun at være uden for huset, men også at arbejde. Ellers kan han dårligt holde varmen. I landbrugets verden foregår de fleste gøremål udenfor. Mennesker, der arbejder udendørs, har altid ment, at deres arbejde er det vigtigste, fordi det er tungere eller farligere end det indendørs. Ude og inde betyder kulde og fugt modsat varme og tørhed. Sådan erfarer det. Men det betyder også forskellen mellem arbejde og søvn foruden bondegårdens opdeling i et mandligt og et kvindeligt rum. Inde hos kvinderne er der rekreativt og varmt; ude hos mændene er der produktivt og koldt. Under hustavlens patriarkalske tugt er også sproget lavet af mænd.

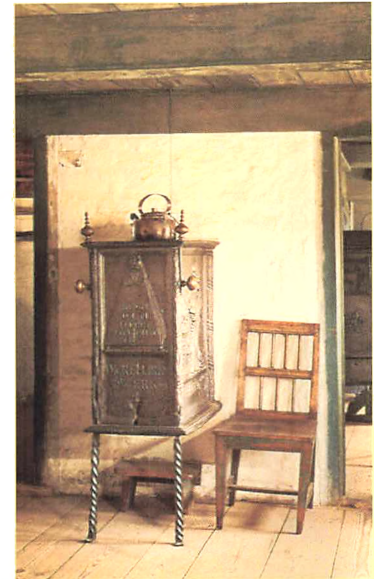
Når der om vinteren var varmt inde i Johanne Jensdatters stue (i nr. 6), var det fordi der blev fyret kraftigt, men også fordi mennesker og smådyr ydede deres bidrag til at opvarme det snævre rum. Stuen lå ved siden af skorstenskøkkenet, hvor der fra ildstedet var muret en fyrkasse ind i stuen, udvendigt belagt med hule kakler for at øge overfladen. Både indfyringen og ventilationen til bilæggerovnen skete fra køkkensiden.

Bønder satte pris på at have en stærk varme i deres huse. De få vinduer i stuen var sømmet til for at holde kulden ude, der var intet aftræk fra ovnen, og væggene var af fire til fem tommer tyk lerklining mellem bindingsværkets træskelet. På alle godsets gårde var der efterhånden blevet lagt loft af fyrrebrædder over dagligstuen. Gulvet var dog de fleste steder stadig af ler, som om vinteren var godt fugtigt på grund af stuens klamhed og menneskers og smådyrs trafik ud og ind.

Bønderne havde ry for at holde meget af deres små, varme stuer, hvorimod byfolk sjældent undlod at ytre sig negativt om det indendørs klima på landet. Bymenneskene ville have bøndernes vinduer åbnet på grund af dunsterne i de snævre rum, men bønderne ønskede ikke frivilligt at slippe det vigtigste ud af deres stue, nemlig varmen. Det var varmen, som tørrede dem, når de våde og forkomne tumlede ind fra dagens dont. Med lidt hjælp fra Newtons og Lavoisiers nye fysiske og kemiske videnskaber var det imidlertid ikke svært at finde ud af, hvordan det i virkeligheden stod til med klimaet derinde, lige meget hvordan de forskellige parter end mærkede eller oplevede det.

Johanne Jensdatters stue i gård nr. 6 var tre fag lang. Det vil sige, at den bestod af tre bindingsværkssektioner. Som de andre gårdes stuehuse var bredden den lokale standard, hvad også var tre sektioner. Da et fag på Midsjælland omregnet til det nye franske standardmål var omkring 1,5 meter, betød det, at stuen var på godt 20 kvadratmeter. Loftshøjden var højst tre alen, altså seks fod plus højden på bjælken, det vil sige 1,8 til 2 meter. Rumindholdet på en almindelig bondestue var dermed alt i alt knap 40 kubikmeter.

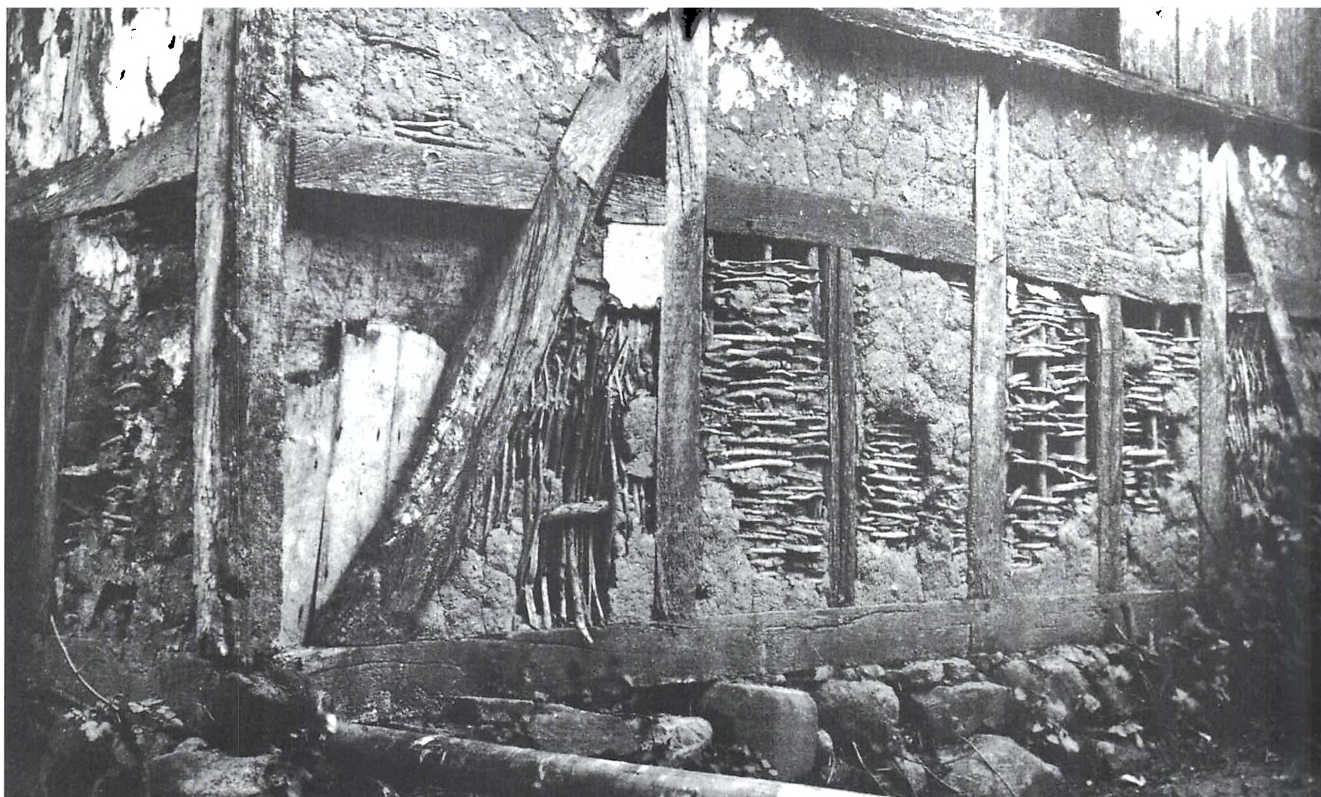
I et tæt befolket og uventileret rum nærmer den relative fugtighed sig 100%. Selv om der var godt varmt omkring mælkefadene under loftet, var forskellen til gulvtemperaturen i en uisoleret bondestue meget tydelig. Derfor var der ingen, der rigtigt brød sig om at sætte fødderne på gulvet. Hvis man regner med, at temperaturen midt mellem gulv og loft var 18 grader Celsius, må stuens ca. 40 kubikmeter luft have indeholdt 500-600 gram vand.



Jernovnen med indfyring fra køkkenet/skorstenen i rummet ved siden af var en effektiv varmekilde, men bilæggerens store fejl var, at den ikke havde noget luftspjæld til stuen, så den kunne lede den fugtige luft ud af rummet. Det rafinement kom først med vindovnen, som vi stadig bruger.

Foto fra Læsøgården, Frilandsmuseet.





Bindingsværkshuse bestod af et træskellet i faste sektioner, hvor fagene mellem stolperne var udfyldt med tynde træstaver og størknet ler. Væggene var gerne 12-14 cm tykke. Fotoet viser en bindingsværksvæg i stærkt forfald.

Foto fra Ib Koch-Olsen, Danmarks kulturhistorie, bind 2, s. 750.

Mens Hans levede, bestod husstanden af ham og Johanne samt fire børn og to tjenestefolk. Foruden disse otte mennesker og gæssene under bænken samt eventuelt et sygt småkreatur var der om vinteren også det våde tøj på ovnen samt gulvet til at afgive fugtighed til stuen. Dertil kom om aftenen lidt ekstra vanddamp og kulsyre fra belysningen over bordet. Man kalkulerede næppe meget forkert, hvis man antog, at der hvert døgn blev sluppet omkring 15 kilo vand ud i stuen. Altså vand, hvoraf næsten intet kunne optages af den i forvejen fugtige luft, og som ikke kunne forsvinde bort gennem skorstenen, fordi der ikke fandtes nogen ventilation gennem ovnen. Vandet var henvist til selv at finde vej ud gennem døren og sprækker i bindingsværket og loftet. Men før det kom så langt, satte fugtigheden sig dråbe for dråbe på de små vinduesruder og de tynde ydervægge. Levede man i en bondestue, ville man om vinteren kunne se, hvordan kondensvandet om aftenen lige så stille drev ned ad de kalkede vægflader og endda ud på gulvet. Om morgenen kunne der til gengæld være et tyndt islag på væggene, der blinkede som krystaller, hvis solen skinnede ind ad vinduerne.

Selv om der indendørs var så fugtigt som der nogenlunde kunne blive, var stuen dog også det sted, hvor gårdens mennesker om dagen følte sig varme og tørre. Fugtigheden var ofte større inde end ude, selv om menneskene måske oplevede det omvendt. Den nye videnskab vendte op og ned på mange ting. Men de fleste ville vist hellere tro det forkerte, end vide det rigtige. Underligt nok gjaldt det i næsten lige så høj grad for landsbyens beboere som for samfundsreformatorerne.





Dagligstuerne i 1700-tallets bondegårde på Sjælland var ikke store. Normalt var indretningen ret fast: Bord, bænke, skab, ovn, alkovesenge og evt. et par stole.

Om aftenen, når hele familien og tjenestefolkene var inde, kunne der hurtigt blive både fugtigt og iltfattigt.

*Foto fra Pebringegården,
Frilandsmuseet.*

Moderne folks frygt for de farlige indendørs dunster var måske ubegrundede, selv om der bestemt lugtede anderledes ude under Guds himmel end i en mørk bondestue med mange mennesker, smådyr, halvsur mælk og svedigt tøj på ovnen. Sommerlugtene i stuen truede næppe menneskene nær så meget som fluesværmen omkring mælkefadene og den varme mødding udenfor på gårdspladsen. Og stuens lugte i den kolde tid var mindre skadelige end den ofte usynlige svamp og råddenskab, som fulgte i kølvandet på luftfugtigheden, og som gav råderum for mider og småkravl, der levede godt af menneskenes fedtede tøj og madrester. Ingen vidste, hvor mange af bøndernes dårligdomme der stammede fra maveforgiftninger og infektioner via egen, indendørs avl af forskelligt kryb. Hvis man havde et af den slags glas, der kunne gøre ting større, ville man måske overalt kunne se et sandt mylder af liv ved siden af det, menneskene normalt opfattede.

Mange oplyste skribenter jamrede også over, at bønderne sov for meget. Om vinteren sov de om natten længere end om sommeren, og hele året igennem tog de sig en forsvarlig middagssøvn. Når de i de lange vinteraftener burde sidde beskæftigede ved husflidsarbejder lagde mange sig ofte ned på den umagelige bæk og blundede ind. Selv tjenestekarlene sov på denne vis tiden bort uden at husbonden altid ville sige noget til dem.

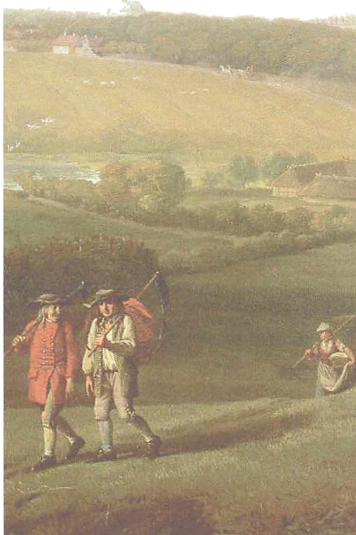
Spørgsmålet var imidlertid, om problemet kun havde med bondens iboende sløvhed at gøre. Når seks-otte mennesker sad i et lille rum, afgav deres udånding så meget kulsyre, at det uvægerligt måtte fremkalde dødsrigdom. Rummets store mængde af kulsyre påvirkede uundgåeligt deres åndedrætscentre. Når folk kom ind i en snæver, menneskefyldt stue og havde siddet der lidt, kunne de næppe undgå at begynde at gabe. Det var også det, de gjorde. Men hvem turde sige, om det i alle tilfælde var på grund af kulsyren eller bare fordi bønderne var trætte eller måske af naturen ugidelige?



Lykkemagerne

Gods og greve, forvalter og fæster i 1700-tallets verden

Blev i efteråret 2002 udsendt af Gyldendal. Bogen er skrevet på baggrund af kilder, som i forskellig form kendes fra de fleste lokaliteter i Danmark, og som særligt findes på Landsarkiverne, Rigsarkivet og Dansk Folkemindesamling.



Efterskrift

Det, som tydeligst springer i øjnene i det lille kapitel, er måske skrivemåden. I stedet for den modernistiske historieskrivning, som stræber efter en – uopnåelig – neutral redegørelse fra A til Z, søger forfatterne i meget af den nye kulturhistorie at skrive mere kalejdoskopisk og bevidst at udnytte sprogets billeddannende virkning hos læserne. Læseren danner sig alligevel altid sit billede af det læste, og i stedet for at modarbejde denne egenskab kan forfatteren gavne sin egen beskrivelse ved bevidst at åbne for nye associationer gennem sproget. Sprog er aldrig kun et meddelelsesmedium; det er også med til at skabe den virkelighed, vi hævder at formidle.

I det første afsnit streges lærredet op gennem et par korte erkendelsesrefleksioner over, hvordan vi overhovedet er i stand til at beskrive forskelle i hverdagen. Er de der blot »derude«; er de der, fordi vi som mennesker oplever dem (forskelligt), eller fordi flere eventuelt er af samme opfattelse? Læseren får ingen løsninger, men bliver forhåbentligt bevidst om, at sagen ikke er så ligetil, som den tilsyneladende ser ud til. Senere i teksten får han så datidens naturvidenskabelige løsning på i hvert fald en del af problemet.

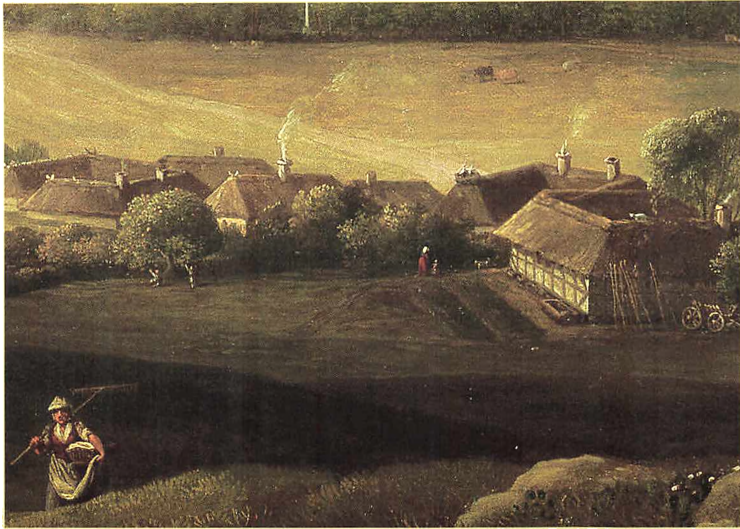
Dernæst følger en lille gennemspilning af, hvad 1700-tallets mennesker i landbrugets grove verden i det mindste må have forbundet med begreber som ude og inde i forhold til størrelser som varme/kulde og den delvis kønsopdelte arbejds- og indesfære.

Når vi derefter træder indenfor hos Johanne Jensdatter, har jeg tilladt mig at gå ud fra, at familien nok fyrede lige så kraftigt som andre bønder. Den stærke varme i bondestuer er ret veldokumenteret, men ikke mange har forsøgt at rekonstruere, hvilke konsekvenser denne varme fik for det øvrige »miljø« i stuerne, og hvordan den må have været erfaret af tidens mennesker. Det problem udredes i resten af kapitlet.

Gennem kilder som ældre kort, grove rumbeskrivelser i forbindelse med brandforsikringen i 1772 og godsets synsforretninger 1752, 1761 og 1801 kender vi rummenes længde og bredde, og gennem egne opmålinger i marken af eksisterende bygningsdele kender vi også længden på et fag i egnens bindingsværk og datidens loftshøjde. Gennem syn, skifter og folketællingen 1787 har vi kendskab til, hvor mange personer, der kunne opholde sig samtidig i netop Johannes stue.

Den større undersøgelse, som afsnittet er en del af, har også afdækket mange af gørslevernes handlinger, som de er kommet til udtryk i betalinger over for godserne, i konflikter med myndigheder, i tvister med hinanden, i opsparing eller gældsstiftelse, men over for det konkrete problem om fugtighed er der kun en lille del af datamængden, der tages ud til nøjere analyse.

Gennem en enkel anvendelse af samtidens fysiske og kemiske videnskab, som var kendt i studerede miljøer i 1700-tallet, kan man ret hurtigt regne ud, hvordan det stod til med luftfugtigheden i stuerne. De fleste mennesker vil nok ud fra vore dages standarder anse det præsenterede resultat for rystende. Vandet har om vinteren lige så stille sejlet ned ad væggene, og først da jernovnen med luftspjæld blev almindelig, fik en større del af den helt mættede luft mulighed for at slippe ud, samtidig med at fugtfattig udeluft blev ledt ind. Gennem boreregistreringen ved skiftet efter Johanne i 1793 ved vi, at de også i gård nr. 6 i Gørslev havde fået skiftet



Der findes næsten ingen samtidige billeder af landsbyer. På Jens Juels maleri fra 1782 har han dog gengivet en nordsjællandsk bondeby, som imidlertid nok tager sig lidt for idyllisk ud på maleriet.

bilæggeren ud med den moderne vindovn. Vi må gå ud fra, at familien må have oplevet forskellen mellem før og efter vindovnen som voldsom. Der er i hvert fald ikke tvivl om, at de har kunnet mærke den.

Foruden vanddampen og de store temperaturforskelle mellem gulv og loft må vi tillade os at gå ud fra, at bindingsværkets tynde lervægge – som vi gennem de lokale bjælke dimensioner kender tykkelsen på – heller ikke har været befordrende for menneskenes helbred. Livet i det gamle samfund har også fysisk gjort ondt i ryggen, men smerterne kan stort set ikke spores i vort efterladte kildestof – så almindelige har de været.

Kapitlet slutter med at referere oplysningsfolkens klager over, at bønderne sov for meget; det vil sige, at de ikke arbejdede nok til statens og deres egen gavn. Analysen viser imidlertid, at der var en god forklaring på, at meget af aftenen i de små, beklumrede stuer om vinteren nok gik med at få en ekstra lur. Nok var nogle mennesker sikkert trætte efter dagens arbejde, og måske var der også folk, som ikke var så flittige, som de kunne være, men stuerne store indhold af kulsyre kunne ikke undgå at påvirke åndedrætsorganerne. Efter en stund kunne menneskene simpelthen ikke lade være med at begynde at gabe.

Samtiden var måske ikke klar over, hvorfor det forholdt sig sådan, men i dag er vi i stand til at forklare det. Ikke for at gøre humaniora til kemi og fysik, men for på en forståelig måde at beskrive datidens menneskers anderledes opførsel og dermed tage dem højtideligt. Det er det, kulturhistorien gerne vil. Ikke så meget for at retfærdiggøre fortiden eller lignende, men for at skærpe vor egen indsigt og refleksivitet.

Palle Ove Christiansen er dr. phil. og direktør for Dansk Folkemindesamling



Husarer i Roskilde – *en garnison og dens by 1778-1842*

I 1776 godkendte Christian 7. en udvidelse af husarregimentet fra to til otte eskadroner. Husarerne blev i 1700-tallet anset for den mest drabelige afdeling i hæren. Indbyggerne i Roskilde var derfor ikke særlig begejstrede for, at den nyoprettede 5. eskadron fra 1778 fik garnison i byen.



Igennem de næste 65 år husede Roskilde kongens blå husarer. Bekymringerne var velbegrundede, og ved eskadronens ankomst opstod der da også sammenstød med borgerne. Der fandtes ingen kaserne i byen, så husarerne – og deres heste – blev privat indkvarteret hos byens borgere. På et tidspunkt udgjorde husarerne hver tiende indbygger, hvilket naturligvis påvirkede byens liv og kunne give

anledning til konflikter. Udstillingen beskriver garnisonen og forholdet mellem den og byen, hvilket ofte er et overset emne i købstadshistorier.

Udstillingen bygger på resultaterne af museumsinspektør ved Tøjhusmuseet Karsten Skjold Petersens undersøgelse af emnet. Undersøgelsen er både blevet til udstillingen og bogen *Husarer i Roskilde – en garnison og dens by 1778-1842*. I bogen redegør Karsten Skjold Petersen for, hvilken positiv betydning garnisonen havde for bl.a. lokaløkonomien, samt hvilken byrde især indkvarteringen kunne være. Fremstillingen giver en grundig gennemgang af bestemmelserne omkring indkvartering m.v. og har således interesse for alle, der interesserer sig for garnisonsbyer og civil-militære relationer i perioden. Bogen, der er på 144 sider, er gennemillustreret og udkommer 13. juni 2003 på Roskilde Museums Forlag.

Udstillingen kan ses på Roskilde Museum, Sankt Ols Gade 18, 4000 Roskilde i perioden 13. juni til 28. oktober 2003. Museet har åbent hver dag kl. 11-16.



Claus Bjørn og Carsten Due-Nielsen:
Fra helstat til nationalstat, 1814-1914
 – *Bind 3 af Dansk Udenrigspolitik Historie*

Danmarks Nationalleksikon, 2003. 536 s. 448 kr.

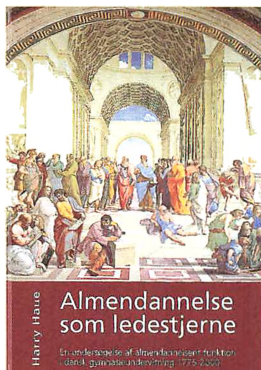


Tiden fra Napoleonskrigenes afslutning til 1. Verdenskrigs udbrud var i Danmark præget af store forandringer. De to slesvigske krige blev de sidste egentlige krige i danmarkshistorien. Med nederlaget i 1864 var Danmark forandret fra en dansk-tysk helstat med et stadigt voksende nationalitetsproblem til vor tids nationalstat. Nu fik man i stedet et

dansk mindretal i Tyskland, og dette bind omhandler i høj grad forholdet til den store nabo i syd.

Harry Haue
Almendannelse som ledestjerne
 – *en undersøgelse af almindannelsens funktion i dansk gymnasieundervisning 1775-2000*

Syddansk Universitetsforlag, 2003. 603 s. 350 kr.



Dette er det første samlede værk om almindannelsens udvikling i Danmark. Bogen forsøger at besvare en række overordnede spørgsmål. Hvilke funktioner havde almindannelsen i det almene gymnasium fra 1770'erne til 2000, hvordan ændredes begrebets indhold sig, efter hvilke forbilleder og med hvilke konsekvenser for fagrække og pædagogik?

Allan A. Lund:
Mumificerede moselig

Høst & Søn, 2002. 95 s. 249 kr.

Der fortælles om de bedst kendte danske, tyske og engelske mosemumier og om forskernes arbejde med at tolke fundene. Især i de senere år har moseligene været genstand for intensiv forskning, de er blevet nydateret, røntgengraferet og CT-scannet. Forfatteren ser især på, hvorfor en del af de mumificerede moselig er blevet mishandlet i forbindelse med deres død, og han fremsætter en helt ny tolkning.

Bridget McDermott:
Nøgle til de ægyptiske hieroglyffer

Samleren, 2003. 176 s. 268 kr.

Den gennemillustrerede guide giver en grundlæggende viden om det oldægyptiske alfabet, der går 5.000 år tilbage. Den sætter læseren i stand til at tyde faraonernes hellige sprog. Bogen giver endvidere indsigt i faraonernes mysterier, men også viden om, hvordan de gamle ægyptere levede og opfattede deres guder, samfund og omgivende verden.

Klaus Petersen (red.):
13 historier om den danske velfærdsstat

Syddansk Universitetsforlag, 2003. 180 s. 198 kr.

I bogen giver en række danske historikere og samfundsforskere deres forklaringer på, hvornår og hvordan velfærdsstaten opstod. Svarene kommer vidt omkring fra religion til politik, fra middelalderen til efterkrigstiden og fra enkeltpersoner over kommunerne til den store verden omkring os.

Jakob Sørensen (red.):

Besættelsen – hvad nu hvis?

Høst og Søn, 2003. 317 s. 349 kr.

En kontrafaktisk synsvinkel på den tyske besættelse af Danmark 1940-45. Sæt, at den tyske besættelse af Danmark den 9. april 1940 skete i fuld forståelse mellem den danske og den tyske regering. Sæt, at jødernes flugt til Sverige i oktober 1943 var mislykkedes. Sæt, at den allierede landgang på kontinentet havde fundet sted i Jylland. 15 forskellige forfattere giver deres bud på, hvordan historien også kunne være gået.

Michael Tamelander

Slaget om Vesteuropa – luftkrig, strategi og politik i sommeren 1940

Aschehoug, 2003. 480 s. 379 kr.

Oversat af Lars Rosenkvist



Værket er beretningen om det militære og politiske hændelsesforløb fra Hitlers angreb mod Frankrig i maj 1940 til det tragiske blodbad ved Mers-el-Kébir. Det er beretningen om Churchills kamp for at holde stand mod tyskerne, om Hitlers militærstrategiske overvejelser og om franskmandenes kapitulation og efterfølgende samarbejde med nazisterne.

SKØNLITTERATUR:

Gerd Rindel:

Men himlen lukker sine øjne

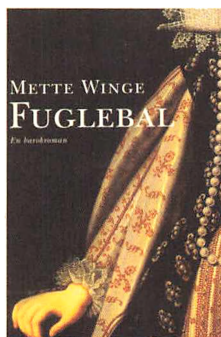
Høst & Søn, 2003. 229 s. 299 kr.

En historisk roman om familierne i en lille nordslesvigsk flække, der under 1. Verdenskrig må sende de unge mænd i tysk krigstjeneste, selvom de føler sig danske. Gennem breve mellem familiemedlemmer, kærester og venner fortælles om livet i skyttegravene, tilværelsen i flækken, savn og frygt samt krig og kærlighed. Romanen kan også læses af unge fra ca. 15 år.

Mette Winge:

Fuglebal. En barokroman

Gyldendal, 2003. 264 s. 275 kr.



En historisk roman, hvor rigskansler Griffenfeld (1635-99) står i centrum. Beretningen om hans storhed og fald berettes udefra, bl.a. gennem dagbogsblade fra Griffenfelds elskerinde, men hovedsagelig af hovedpersonen Thomas Ender, der arbejdede på en bog om Griffenfelds skæbne. Thomas Ender rejste derfor omkring og opsøgte folk, der kendte ham. Ender nåede

frem til den overbevisning, at det var magtfulde kredse ved hoffet, der bragte Griffenfeld til fald.

FOR BØRN:

Claus Buttenschøn og Olaf Ries:
Kongemagt og folkestyre
– *Glücksborgerne på Danmarks trone*

Alinea, 2003. 96 s. 201,25 kr.



Bogen handler om kongemagten og det danske samfund, og der sættes fokus på, hvordan regenterne har formået at tilpasse sig demokratiet fra kort efter junigrundlovens vedtagelse i 1849 og til i dag. Bogen – der kan læses fra ca. 12 år – er lavet i samarbejde med Nordisk Film og lægger sig op

ad tv-dokumentarserien »En kongelig familie«.

Kåre Johannessen:
Blandt krigere, søfolk og trælle
– *Vikingetid i Danmark*

Klematis, 2003. 96. s. 268 kr.

I bogen fortælles om, hvordan vikingernes liv og færden formede sig. Der er bl.a. afsnit om samfundets opbygning, ritualer og traditioner, rejser og handel, bosættelser, livet på land og i by, krigernes udstyr og våben samt vikingernes eftermæle. Bagerst i bogen er der en oversigt over museer og besøgssteder. Kan læses fra ca. 13 år.

Hvad var Hirschholm Slot?

Jeg hørte for nylig, at der engang fandtes et slot, der hed Hirschholm Slot. Hvad ved man om det slot? Hvem boede på det, og hvor stort var det i forhold til vores andre store slotte?

Med venlig hilsen
Jørgen Nielsen, Sønderborg

Svar:

Hirschholm eller Hørsholm Slot stod færdigopført i 1744. Bygmestrene var Christian VI og hans dronning, Sophie Magdalene. Slottet var et af de største og mest imponerende bygningsværker i perioden, tegnet af arkitekten Lauritz de Thurah. Slottet var altså fra begyndelsen et kongeligt slot, men efter Christian 6.s død i 1746 blev det til enkesæde for Sophie Magdalene. Hun gennemførte i sin tid på slottet flere skridt, som pegede frem mod landboreformerne.

I 1770 døde enkedronningen, og Hirschholm gik ind i sin mest dramatiske periode. Slottet blev centrum for Struensee og Caroline Mathildes hof, og sommeren 1771 kaldes i historieskrivningen Hirschholm-sommeren efter slottet, hvor familieliv, reformer og skandaler gik op i en højere enhed.

Efter Struensees fald stod slottet tomt indtil 1810, hvor Frederik 6. rev det ned og brugte materialerne til genopbygningen af Christiansborg Slot, som var brændt i 1794. Nogle har ment, at efter skandalesommeren 1771 ville kongehuset ikke længere forbindes med slottet, hvilket førte til nedrivningen. En kendsgerning er det, at på den plads, hvor slottet tidligere stod, står i dag kun en lille kirke. På Hørsholm Egns Museum kan man se en udmærket udstilling om slottet og dets skæbne.

Asser Amdisen
Museumsinspektør
Gammel Estrup, Jyllands Herregårdsmuseum

SPØRGE - KASSEN

SPØRGE - KASSEN

Hvad lavede middelalderens gilder og laug?

Jeg vil gerne høre noget omkring middelalderens gilder og laug/lav, og om hvordan man har kunnet kende forskel på disse?

Thorleif Deeke

Svar:

Gilder og laug (lav, lag) var i middelalderen organisationer af samme type: Broderskaber, hvis formål var dels religiøst, dels gensidig solidaritet og støtte. Oprindelig var der næppe betydningsforskel på de to ord, og begge er gået ind i det danske sprog i betydninger, der er afledt af broderskabernes mest markante samværsform, den fælles spisning og drik: Vi taler om »at være i muntert lag« og om »et mægtigt gilde«.

De ældste gilder, vi kender, blev organiseret omkring dyrkelsen af Skt. Knud Hertug (Knud Lavard), som blev helgenkåret i 1170. De stod under kongens beskyttelse og organiserede oprindeligt særlige købmænd, der handlede på Gotland, som dengang var handelsknodepunktet i Østersøen. Endnu i anden halvdel af 1200-tallet udgjorde disse gilder et landsdækkende netværk med fælles statutter (gildeskråer). Skt. Knudsgilderne var eksklusive og samlede gerne de mest fremtrædende borgere i byen. I 1300-1400-tallet opstod talrige andre, mindre eksklusive gilder, både i byerne og i landdistrikterne. De var knyttet til kulten af en helgen, en kirkelig højtid eller en bestemt fromhedsform. Der ses også en tendens til social specialisering, således at bestemte håndværk havde deres egne gilder eller laug.

Solidariteten drejede sig oprindelig primært om indbyrdes hjælp i konflikter og i nødsituationer og om fællesskab ved død og begravelse, men i håndværkslaugene i senmiddelalderen udvidedes den til også at dreje sig om regulering af adgangen til faget, om kvalitetsstandarder og om at undgå ubillig konkurrence – utvivlsomt under indtryk af økonomisk tilbagegang i 1300-1400-årene. Efterhånden begyndte man at skelne mellem laug som betegnelse for håndværksorganisationerne og gilder, som fortsat havde almene religiøse og sociale formål. Et generelt træk var, at indbyrdes konflikter mellem med-

lemmerne skulle løses inden for broderskabets rammer og uden at inddrage retsvæsenet. Både mænd og kvinder var medlemmer.

Hovedværket om emnet er Lars Bisgaard, *De glemte altre: Gildernes religiøse rolle i senmiddelalderens Danmark*, Odense Universitetsforlag, 2001. Se også Lars Bisgaard og Leif Søndergaard, red., *Gilder, lav og broderskaber i middelalderens Danmark*, Syddansk Universitetsforlag, 2002. Kildetekster: C. Nyrop, udg., *Danmarks Gilde- og Lavsskraer fra Middelalderen*, bd. 1-2, Kbh. 1895-1904 (genoptrykt 1977).

Michael H. Gelting
Arkivar, seniorforsker, Rigsarkivet

Flagning på halv stang

Hvorfra stammer skikken at flage på halv stang, og hvorfor gør vi det. Tilsyneladende er skikken ikke kendt i mange andre lande.

Med venlig hilsen
Dorthe Liljensøe, Farum

Svar:

Flagning på halv stang som udtryk for sorg har været kendt siden 1600-tallets begyndelse. Efter bisættelse og begravelse sættes flaget på hel. Når der flages på halv, hejses flaget først helt til tops, og det hejses igen til tops inden nedhaling. Undertiden flager man på halv som udtryk for en (politisk) protest. Visse steder i udlandet er der regler for, hvor længe der skal flages på halv afhængigt af den afdødes rang. I visse monarkier kan der ikke flages på halv med fyrstens flag. Således i England, hvor det kongelige flag, som er et rent våbenflag, kun kan vaje fra flagstangens top. Da man ved prinsesse Dianas begravelse følte sig presset af folkestemningen til at flage på halv på Buckingham Palace, hejstes nationalflaget i stedet.

Nils G. Bartholdy
Arkivar, seniorforsker, Rigsarkivet

Middelalderen lever på Voergård

Middelalderen genopstår fra den 12. juli til den 20. juli på Voergårds borgplads og under kælderens hvælvninger.

Voergård var ikke særlig kendt, da Borglumbispen Niels Stygge købte det i 1510 som sin private ejendom. Fæstningsværkerne blev anlagt med landets bredeste voldgrave, og et stenhus blev bygget. Berømmelsen kom under efterfølgeren og nevøen, Biskop Stygge Krumpen, som udfoldede sit privatliv med adelsvenner og sin »vedsoverske« Elsebeth Gyldenstjerne i den flotte søjlesal og stenstue.

Senere, i 1590, byggede enkefru Ingeborg Skeel den pragtfulde renaissance-bygning, som Voergård er mest kendt for.

Men det er Bispens tid, kort før reformationen i 1536, der genopstår i de ni hektiske sommerdage.

Det lokale middelalderfolk bistås af tilrejsende militærførelser, goglere og musikanter. Der ventes berømtheder som Hvide Horse Fionia, Truppo Trotto, Poeta Magica og pibe- og trommespillende Poul Høxbro.

For børn under sværdhøjde er det gratis at komme ind på borgpladsen, voksne betaler en tyver, og så er der frit slag med datidens legeredskaber for alle aldre. Der danses og synges, soldaterne laver kampøvelser, munke forsøger at

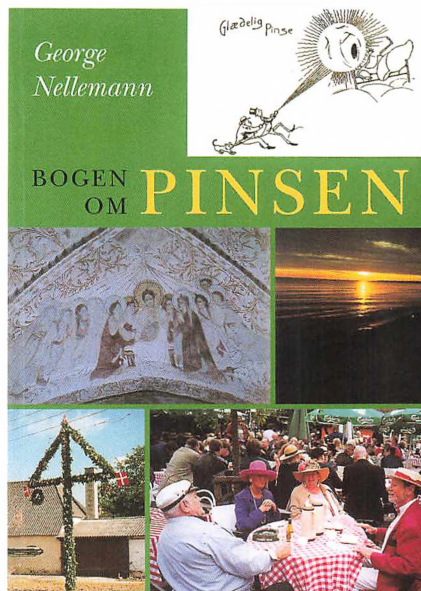


sælge afladsbreve, goglere forstyrrer ro og orden, og håndværkere og kokkenpersonale passer deres daglige dont. Pludselig kommer Biskop Stygge og fru Elsebeth, og alles opmærksomhed rettes mod dem. Alle skal også bispises, og i middelalderkokkenet er der travlt.

Nogle aftener er der middelaldertaffel hos Stygge Krumpen under krydshvælvingerne og Poeta Magica giver en enkelt koncert i riddersalen med originale specialbyggede instrumenter.

Det er bestemt også værd at komme med på en rundvisning indenfor. Voergård er ikke noget museum, men står som det er indrettet og møbleret af den sidste ejer – greve Oberbech-Clausen – der tilførte slottet møbler, antikviteter, malerier, porcelæn og solvtoj. I slottets guldstue ses bl.a. malerier af Rubens, Rafael og Goya.

Voergård Slot, Flauenskjold, Vendsyssel
Telefon: 9886 7108, www.middelalderdage.dk



Hvorfor holder vi egentlig Pinse?

FÅ SVARET I

George Nellemann:

Bogen om pinsen

Den første samlede fremstilling af, hvad danskerne foretager sig i pinsen og baggrunden herfor. Bogen følger pinsefesten fra den hebraiske hvedehøstfest over Helligåndens komme ved pinseunderet og bondernes »riden sommer i by« til morgenmaden i Frederiksbergs små haver, hvor pinesolen danser.

Læs eventuelt også forgængeren: *Bogen om påsken*. Bøgerne koster henholdsvis kr.140,- og 170,-, men kun 300,- hvis man køber dem begge fra:

Museumstjenesten

Sjorupvej 1, Lysgaard, 8800 Viborg, tlf. 8666 7666, mtj@museumstjenesten.com

Foreningen Danmarks Folkeminder

Nye udstillinger i H.C. Andersens Hus

Det nye H.C. Andersens Hus fører publikum tilbage til digterens livstid 1805-1875.

Museet byder på en rejse gennem H.C. Andersens kreative udfoldelser udtrykt via hans billedkunst, bøger, tegninger og klip. Derudover går museet bag om forfatteren H.C. Andersen, som var et uhyre interessant menneske med en speciel fremtoning, både fysisk og mentalt. Biblioteket i Det nye H.C. Andersens Hus inviterer indenfor til Andersens omfangsrige forfatterskab og den umådelige udbredelse, hans værker nyder verden over i dag. Det nye H.C. Andersens Hus er en levende opdagelsesrejse i forfatterens fodspor. Her befinder publikum sig i Andersens univers, hvor publikum kan bladre i hans bøger på PC eller lytte til hans eventyr ved de mange lytteposter.

Udstillingen i det nye H.C. Andersens Hus er opstillet tematisk. Der er seks overordnede temaer: *Tiden*, *Mennesket*, *Værket*, *Kunsten*, *Gallerigangen* og *Mindehallen*. Temaet *Tiden* viser den rivende udvikling, det danske samfund gennemgik i 1800-tallet, en periode hvor videnskab og teknik var på fremmarch, men et århundrede, der dog samtidig var præget af krig, barnedødelighed og bornert seksualmoral. Temaet *Mennesket* fortæller om H.C. Andersens aparte fremtoning, han var 25 centimeter højere end normalen, han var nærmest grim – nogle vil endda kalde ham frastodende. Samtidig virkede han levende, statelig og elegant for de, der lærte ham nærmere at kende. I temaet *Værket* vises hans forfatterskab, der er oversat til mindst 150 sprog. Ud over sit store forfatterskab udfoldede H.C. Andersen også et stort talent for papirklip og tegning. En lang række klip og tegninger vises som en del af temaet *Kunsten*. Mange både samtidige og senere kunstnere har fundet inspiration i H.C. Andersens værker. En del af deres værker er udstillet i *Gallerigangen*. Endelig er der *Mindehallen*, hvor kunstneren Niels Larsen Stevns i 1929 på baggrund af H.C. Andersens selvbiografi *Mit Livs Eventyr* dekorerede kuppelsalen i H.C. Andersens Hus med otte billeder fra forfatterens liv.

H.C. Andersens Hus

Bangs Boder 5, 5000 Odense C. Åbningstider:
16. juni til 31. august, mandag til søndag kl. 9.00-
19.00 1. september til 15. juni, tirsdag til søndag kl.
10.00 - 16.00

www.odmus.dk



I NÆSTE NUMMER:

Sørøvere på de Dansk Vestindiske Øer:

Øerne i Vestindien var ikke blot rige på rom og sukkerrør, men ligeledes på smughandel, rendyrket smugleri og kapervirksomhed, som kunne udvikle sig til sørøveri. Chefkonsulent i Rigsarkivet, Poul Olsen, fortæller om nogle af de meget farverige personer, der drev kaper- eller sørøvervirksomhed. En af disse var William Kidd, som oprindeligt skulle jage pirater, men som endte med selv at blive dømt og hængt for piratvirksomhed. Man kan også læse om, at en af de mange pirater, som blev hængt, alligevel overlevede.

Strøget af censuren

Den franske revolution i 1789 vendte op og ned på mange menneskers hverdag. François Céléstin de Loynes-Barraud de la Coudraye var en af disse. Han var fransk adelsmand, levede 17 år i eksil i Danmark og endte sine dage i Rusland. Da han havde markante meninger om den franske flåde, og da disse meninger var imod revolutionsregeringens, kom han i vanskeligheder. Han flygtede til udlandet og kom til Danmark, hvor han arbejdede som videnskabsmand. Imidlertid døde hans royalisme og støtte til det afsatte franske kongehus aldrig ud, og dette bragte ham i problemer med den danske censur, da Danmark fra 1807 blev allieret med Frankrig. Meget mod sin vilje blev hans værker censureret, og til sidst opgav han at udgive i Danmark og flyttede i stedet til Rusland. Hans til dels tragiske skæbne beskrives af forskningsstipendiat ved Roskilde Universitetscenter, Ulrik Langen.

Kiropraktorer

En af de nyere behandlingsformer i eller måske rettere udenfor sygehusvæsenet i Danmark er kiropraktikken. Ph.d. ved Medicinsk-Historisk Museum ved Københavns Universitet, Søren Bak-Jensen, fortæller om patienters oplevelser med at gå til kiropraktor og kiropraktoreernes brug af sådanne historier i reklamesammenhæng.



Åbningstider på Statens Arkivers læsesale

Rigsarkivet:

Mandag til lørdag kl. 9.00 til 16.00.

Fra 2. maj til 31. august, mandag til fredag kl. 9.00 til 16.00.

Landsarkiverne:

Tirsdag til lørdag kl. 9.00 til 16.00.

Fra 2. maj til 31. august, tirsdag til lørdag kl. 9.00 til 16.00.

Erhvervsarkivet:

Mandag til fredag 9.00 til 16.00 (hele året).

For Statens Arkiver som helhed – Rigsarkivet, Landsarkiverne og Erhvervsarkivet – er læsesalene lukket på søn- og helligdage, Påskelørdag, lørdag efter Store Bededag, fredag efter Kristi Himmelfartsdag, 1. maj, Grundlovsdag, i dagene fra 23. december til 2. januar – begge dage inklusive – samt forudgående lørdag, hvis denne er sidste åbningsdag før jul.

Dansk Data Arkiv:

Dansk Data Arkiv har ingen egentlig læsesal. Brug af arkivets materialer foregår bl.a. via bestilling af undersøgelser m.m.

LEVENDE FORTIDS- MINDER — SEJLIVET UKRUDT

*Haveføjleton af museumsleder Lisbeth Pedersen,
botanikere Hans Guldager Christiansen og Birger
Prehn, Kalundborg.*



Illustrationer: Flora Danica online. Danmarks natur- og
lægevidenskabelige bibliotek.

Veluddannede munke og nonner fra Sydeuropa bragte i slutningen af 1000-tallet havekulturen til Danmark, hvor de anlagde klosterhaver til både eftertanke og nytte. Her dyrkede de talrige lægeurter, frugter og grøntsager, mens blomster var fåtallige. Klosteret i Kalundborg blev grundlagt i 1240 af franciskanermunke ved indfaldsvejen til Højbyen. De har formentlig, som så mange andre klostre fra denne orden, også her rådet over en have for at kunne fremstille lægemidler.

Skarntyde er et eksempel på en læge- og giftplante, hvis frø kan ligge i dvale i jorden meget længe. Arten vokser vildt i Middelhavslandene og blev tidligt indført til Norden. Der er således i Skåne fundet frø af skarntyde på en boplads fra romersk jernalder (0-400 e.Kr.). Planten er berømt og berygtet for sin giftighed. Det var med saft fra skarntyde, at den græske filosof Sokrates blev henrettet i Athen i år 399 f.Kr.

Skarntyde har andre interessante egenskaber foruden sin giftighed. Den kan i små doser virke dæmpende på kønsdriften. Denne egenskab blev værdsat i klostrene, hvor munke og nonner skulle leve i cølibat.

I Kalundborg har mængder af skarntyde blomstret på den losseplads, der frem til 1950'erne blev fyldt ud i den tidligere Munkesø lige nord for Højbyen. I middelalderen lå klosterets have lige ud til søen, og da lossepladsen blev dækket til, blev jorden taget fra bakkerne omkring klosteret, og den kan have indeholdt massevis af efterkommere af skarntyde fra den gamle klosterhave.

Svaleurt er et andet og særlig talrigt eksempel på levende fortidsminder i Kalundborg, som munkene har dyrket. Planten hører til den gruppe af stedbundne urter, som haveejere betragter som sejlivet ukrudt, hvis den får mulighed for at sætte frø, spire og udvikle sig. Svaleurt kendes på den karakteristiske gule mælkesaft, der viser sig, når man plukker et blad eller et stykke af stængelen. Netop denne egenskab gjorde, at alkymisterne tillagde planten guddommelige egenskaber. De kaldte den »Himmelens Gave«, fordi de troede, at den gule mælk var grundlaget for fremstilling af guld. Svaleurt var ikke blot nøglen til fremstilling af guld. Den var også grundlaget for helbredelse af sygdomme og for menneskets fornyelse. Allerede Aristoteles (384-322 f.Kr.) hævdede, at svalen kurerede øjenbetændelse hos sine unger med plantens saft. Den påståede effekt mod øjensygdomme hængte ved op gennem middelalderen, men planten blev også brugt som middel mod en masse andre sygdomme. I svage doser skulle den virke afførende og vandladende. I stærke doser mente man, at den var effektiv mod underlivs- betændelse, vattersot og ikke mindst gulsot. Når mælkesaften blev benyttet mod vorter, opnåede man det bedste resultat, hvis planten var plukket på kirkegårde ved aftagende måne. For at bekæmpe svindsot skulle man tage asketræ og jord fra kirkegården, blande det med svaleurt og komme det i en læderpung, der skulle hænges om den syges hals. Om det hjalp er tvivlsomt.